

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА.

14.

НА ДНІ.

СУСПІЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СТУДІЯ

ІВАНА ФРАНКА.

Ціна 25 кр. а. в.

ЛЬВІВ, 1880.

Накладом Автора.

3 друкарні Товариства імени Шевченка,
під зар'ядом К. Беднарського.

Посвячаю

громадському урядуви богоспасаємого міста Дрогобича.

АВТОР.

Львівська Філія
Інституту АН-УРСР

306 ср

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ II- 34253

9881

Ф/І
4-12/4

I.

С полудня одної хорошої, весняної неділі здивувалися дуже два поліціјани, що сиділи в „стражниці“ дрогобицької комуни. До стражниці приведено якогось панка, молодого шче, середного зросту, в за-порошенім, але досить порьяднім уборі.

— А сеј відки? — спитав капраль і змірив молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напиту очима.

— Староство прислало, маје јти „на цьупас“, — відповів поліціјан, що припровадив панка.

— М-м-м, — замичав капраль і встромив очі в стојачіј перед ним таріль з останками мјаса та салати, а відтак підвів јіх троха, шчоб польубуватись повною „гальбоју“ пива, ждучоју својејі черги.

Поліціјан тимчасом видобув з за пазухи письмо і подав капралеви. Се був засуд староства. Капраль взяв письмо до рук, розвернув, погльанув сьуди ј туди і почав слезбевувати назву приведеного цьупасника, але не можучи мабуть швидко впоратись с тоју роботоју, запитав у самого :

— А јак сьа пан називаје?

— Андріј Темера.

— А відки?

— С Тернополъа.

— С Тернополъа? Гм! А чогож то пана сюди занесло аж с Тернополъа? Га?

Темера немов і не чув того питања, — стојав тај роззирався по стражниці. Свій капельх і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан ту приїхав? — спитав другий раз капраль погрізно.

Темера спокійним і твердим голосом відповів:

— Менша о то.

Капраль витріщив на него очі, — далі поміркувавсьа.

— Але не менша, — прошу відповідати на моє питање!

— Не до вас належит мене о то вишитувати.

Капраль почервонів зо злости, але прикусив зуби.

— Ов, мудрі ви, паночку, — нај сьа преч каже.

А шчо ви за реміслом балуєте?

— То вже моја річ, — відказав Темера і почав ходити по стражниці та позирати крізь вікна на гімназіяльний огород, залитий зеленю всякої деревини, по котрого кручених стежках ходили в празничнім строју льуде всяких станів, а всі веселі, свободні, — відки чути було і дитячий звінкиї сьміх і жіночі срібні голоси і якась льубе шептанье с посеред потопи листья, с посеред шуму та шелесту живої, буїної ростиности. Хмарка жалю і смутку пробігла по хорошім, молодім лиці Андрія, якась трівожна думка зашчеміла в його серци, його уста дрогнули судорожно, а очі так і впилисьа в те зелене озеро, розкішно дишуче в яркім сонічнім проміню.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу, примудрі, а такі молоді, — говорив капраль, гнучи в собі злість і спорожнив пів гальби пива. То не добре, як хто завчасу

так змудріє, — не довго такому ї жити на світі! Ну, але тепер може ваша ласка загостити до нашої „салі“. Ми ту для таких мудрих панів маємо особну салю, — пишну салю, ха, ха, ха!

Темера швидко обернувся. На його лиці видний був неспокій.

— А пан інспектор швидко приїде? — запитав.

— О, швидко, — відповів насмішливо капраль.

— То може би ја до того часу міг ту перечекати? — сказав Темера, не зважаючи на тон, яким капраль сказав те „швидко“.

— Е, то все одно, чи ту чи там, — відповів капраль, — тільки що там безпечніше, таї там ваше, паночку, належне місце. Ану, будьте ласкаві потрудитись.

— Але ја би просив мене ту лишити, як можна, — просився Темера.

— Не можна, панчику, не можна, — солодив капраль, рад що може відилатитися непокірному.

— Пане капраль, — вмiшався поліціян, що доси сидів мовчки коло стола, — та там тісно, вісім душ, — може би того пана туї лишити, заки пан вахмістр приїде.

— Га, що? — гаркнув капраль, — вісім душ? А мене то що обходить! По при вісім і девјата влізєсьа. А врешті, як хочеш, то нај лишиться ја ту, але на твоју відповідь!

— На мою? А ја що таке? Якже ја можу брати арештанта на своју відповідь?

— Ну, як не можеш, то не тикај же свого рила там, де тѣа не просьає, — відрізає капраль, взяв є клинка кључ і пішов на перед. Темера взяв свій капельх і пальто і пішов за ним.

Сини були невеликі і вели з одного боку на дов-

гиї, теребовельськими плитами мошчениї ганок, а з другого на коритар. З верха лилось ясне сонічне сьвітло і досягало аж до коритарного порога. В коритари не було нікого. Стіни чисті, помальовані, підлога камінна, стелля легка, не склеплена, чисто вибілена, — все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видному коритареві досить свободниї, привітниї вигляд. Ідучи по при ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти, нікому певно ї на думку не пришло, щоб за ними могло критись щось погане, щось як раз противне сему виглядови, щось зовсім суперечне з усякими поньатами людськими про людське житло. Тож і наш Темера ступав за капралем спокійниї, задуманиї троха, але не о своїї теперішні доли, а о якихось далеких, крашчих, пробутих хвилях.

Один ступень від порога капраль зупинивсь і задзельнькотів невеличкоїу залізноїу колодкоїу, шчо телімбалась при малих букових, вимитих і зовсім маїже неокованих дверех. Він довгиї час термосив неїу, заким уткнув кльуч в дірку. Зацигікав кльуч jakimось сьмішним, веселим скреготом, брязнула колодка, відхилились двері, відступивсь капраль, а беручи за плече Темеру і попихаючи його наперед себе, сказав с пїаноїу насьмішкоїу: Ну, прошу, прошу!

II.

Темера з разу став в дверех немов остовпїлії. Густиї сумерк смолоїу вдарив в його очи і на хвилю осьліпив їх доразу. Јему мигнула по голові думка, шчо отсе перед ним нараз відчинивсь вхід до якогось таємного льоху підземного, про які він читав у давних повістьах. [В нутрі тої темної пещери він на разі не міг доглянути нікого і нічого, і немов якась невидима

рука вхопила його за груди і сперла на порозі, не пускаючи до середини. Але видима рука капітала була, видно сьа, міцніша і пхнула його до середини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стоїав коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якімось часі око його на тільки привикло до сумерку і натужилось, що міг докладніше розглянути своє нове мешканье. Се була цуупка не більша шести кроків в довж а чтирох в шир, з одним маленьким, закратованим вікном. Теје вікно було прорубане високо в горі, трохи не під самоју стелеју і виходило на ганок, та так, що через него видно було тільки сірі від старости гонти та лати піддашка, звисајучого над ганком. Сонце не заглядало сьуди ніколи. Стіни тої цуупки були брудні та нечисті понад всьакиј опис, а долом покриті трохи не крапистоју вохкостю. Асфальтова підлога всьа була мокра від поналиваної води, понаношеного не знати від якого шче часу болота та від харкотинья. Двері с середини не були такі жовті та невинні, як з надвору, — противно, вони були чорні від вохкості і перековані навхрест двома зелізними грубими штабами, а навіть малá квадратова дірка вирізана в них дльа продуху була заткана деревјаноју дошкоју і забита скоблем. На серед казни стојало вузке зелізне ліжко с сінником вохким і брудним як все, напханим давно не відміньюваноју, перегнилоју соломоју. В куті під стіноју стојало друге таке саме ліжко. Ні простирала, ні верети ніякої, ні звичајної арештантської подушки соломјаної не було. Воздух в тіј казни був густіј та затхліј, бо ані вікно ані двері не могли впускати тільки сьвіжого воздуху, кільки було треба. А в куті близь дверей стојала звичајна арештантська посуда, „катерина“, приткана про славу ја-

којусь шчербатоју, непристајучоју накривкоју, і від неї розсходивсьа вбивајучиј смід, наповняв казню і пронимав собоју все, окружав собоју всі предмети в тіј пекольніј катівни, немов обдавав їх јакојусь атмосфероју огидства та прокльаťа. А близь тої посуді стојала друга — великиј, в горі широкиј, нічим не прикритиј скопець з водоју — до питьа!

Довго роззиравсьа Темера, сильно натужував свої непривичні очі, поки розглядів усі ті предмети, глузујучі з него своїм нехарством, својеју нелюдськоју поганю. Јего серце здавилось мов у ледових клішчах, поганиј, вонючиј воздух захопив јему віддих, і він закашлавсьа, аж сльози стали в очех.

В казни шче ніхто не відзивавсьа, хоть і чути було важке сапанье кількох немов надавлених грудей. Темера почав роздивляти своїх товаришів недолі.

На сіннику під стіною лежав простягшисьа і пакајучи черепажку-льульку дід около п'ятдесяті літ, с чорною, кругло обстриженоју бородоју, с повним, набресклим лицем, зі шчудлом при правіј нозі. Се був впрочім плечистіј, кремизніј чоловік. Јего дрантива сорочка була брудна, немов кілька місяців не прана. Він лежав, опер на локоть руки а ноги накрив полотняним, брудним кафтаном. Јего невеличкі, сиві очі спокійно, троха навіть сьмішківато дивилисьа на нового арештанта-панича.

При ногах діда, скулившисьа в двоје, мов песик, лежав невеликиј, чорноволосіј хлопчик в чорних міських штанах, в брудніј сорочці зо склепового тонкого полотна, немилосерно пофалатаніј на всі боки, так шчо всьуди с під шмат виднілосьа буро-бронзове тіло. Лицьа јего не міг Андріј догльанути, бо він спав твердо, не прокинувсьа навіть від стуку дверей.

На другім ліжку лежав чоловік середних літ,

крепкиї, приземистиї, з оголеною бородою і обстриженим вусом. Шматє на нїм було добре і не надто ще брудне, — видко було, що не давно він діставсьа до сего місця „смирада і печали“. А тільки його понуре лице осунулось і стало темне мов земля, очи запали глибоко, а мохнаті, крепкі руки раз-у-раз мимоволі стискали залізні кавальєти ліжка, немов гльадали своєї звичайної, щоденної роботи. Він лежав горілиць і дививсьа прьамо в стелю з якимось гнівнорівнодушним виразом і ані разу не гльанув на нового гостя, аж доки тої відтак не заговорив до него.

Побіч него, а радше јему при ногах, лежав на суконнім петеку замісто подушки молоді сільський хлопчина. Јего невелике чорняве лице сјало вдоровјем і тоју чудовою, ніжною красою рисів, јака нераз лучајєсьа у нашого сільского льуду, живучого в безпосереднім дотиці с природою, матірью всьакої краси. Довге мјагке волосє густою филею спадало јему на плечі; с переду було підстрижене в кружок. Великі, блискучі, чорні очи сьвітилисьа дитиньакою лагідностю і цікавостю, обзирајучи нового товариша. Тільки руки і ноги мускулісті, рапаві та сильно розвиті сьвідчили, що тот хорошиї хлопчина не в добрі плекавсьа, але ріс серед важкої праці, боровсьа довго і тьажко за своје житє. Андріј, дуже вразливиї на всьаку красоту, довго не міг відорвати очеї від сего хорошого лица, тим ще крашчого від многих хороших лиць, що сьвітилосьа природним розумом, цікавостю та незіпсованим, щирим чутєм.

Прочі жителі сеї „салі“ мусіли міститисьа на підлозі. Андріјеве око шкидко оббігло тих нещасних, пороскиданих на мокрії, болотнистії та слизькії від незасихајучого харкотиньа асфальтовії плиті. Там під стіною коло самих дверей лежав стариї жид з безмірно

сухим та нужденним лицем, сухими мов граблі руками і с космами сивого волосся на бороді. Його голова, коротко обстрижена, спочивала важко звішена на мокрій плиті, а на довгій, тонкій шиї напудувалися жили, мов понатягане мотузье. Він снав твердо, з роззявленим беззубим ротом, харкотів мов підризаниї, а з рота спливала по бороді слина. Побіч него сидів якийсь цїяниї, обідраниї мужик, в безполїї гуни, в чоботях повязаних мотузками, в облупленїї баранковїї кучмі, в полотняних штанах без одної штанки; замість ременем був оперезаниї личаним мотузом. Сидючи на підлозі він тихо хлищав, немов перед хвилею іно-що перестав плакати.

З другого боку ліжка, коло стіни напротів дверей лежав якийсь молодий ще чоловік, літ не більш 28 до 30, білявий з лица, з білявим заростом, синими очима і коротким, русим волоссьем на голові. Його борода, видко, давно не бачила гребеня ані ножиць і стриміла покудовчена, мов розруйноване дроздове гніздо. На тім чоловіці було намотано і навішано тільки всіляких шмат, що лежачи на підлозі, він здавався копицею онуч, дишучою глибоким, важким віддихом в тії перельудненїї і давно не провітрюванїї цупї.

✓ Андрїї Темера трівожно, з больучим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицах людських і сам не знав, що казати, що думати. Кілько горьа, пекучого, несподіваного і таємного ворушилося перед його очима в тії темнії, поганїї кліти!... Атже все се перед ним льуде, його братїї, так само як він умїючі чути і красу ї погань житья! А ті, що їїх заперли сюди, що їїх держать в тії огиднії ямі, — атже ї се також льуде, батьки дітем, працьуючі на хліб, умїючі так само як і він чути і красу ї погань житья! Якже се так, що ту нараз виднієся така страшенна про-

пасть між людьми а людьми? Шчо се такого?.. Андріј, немов від важкого удару, похилив голову і опустил рамена. Јему стало в тіј хвили так тьажко, так безмірно холодно і тісно на серци, немов отсе хто його з вольного, јасного світа вкинув у глибоку керницю і він упав на јејі дно розбитіј, заморочениј. — Так, ја справді на дні, — думалось јему, — на дні суспільности, а отсе круг мене шчој, як не подєньє суспільности, шчој, як не ті викльаті паріјі, націховані страшним, ганьбљачим клејмом — бідности?...

III.

— А відки ви, пане? — першиј спитав Андріја дід.

— С Тернополя.

— Ба, та шчо з вами сталосья, шчо вас ту загнали?

— А шчо сталосья! Ја кінчив у Львові школи, ну, і јіхав сюди на село до одного товариша вчитисья з ним. Але, звичајне, чоловік не чујесья ні в чім злім, то ј лиха не надіјесья. Не брав ја с собою ніяких паперів ані паса, нічо, — ну, а ту нараз пријіздимо, здибајуть нас шандарі серед дороги, зачинајуть мене питати, відки ј шчо, — повіділи, шчо в мене нема паперів, то ј завернули мене сюда, до староства. Староство випитало, шчо ј як, тај казало мене завести сюда, — кажуть, шчо мја хоче шупасом відставити аж там, де ја родивсья. Тај таке моје!

— Н-ну, то також! — сказав дід. — От, бачите, паночку, моје також подібне. Ја, коли знајете, з Волошчі — ту село таке је, недалічко відси. Служив у воську... відстрілили ногу в Ниталіјі,... ја вже був до воська нездалиј... відпустили мене. Пријшов ја на

шчудлі до дому, нема нічо... хоть жебрај або хоть з голоду гинь, все одно. А ту, видите, чоловік шче чужесьа в силі, встид жебрати, а робити коло хліба годі без ноги. Пішов ја до Борислава. Там робота не така, стојача, при корбі. Робив ја там шчось з десять літ,... от, заробляв, шчоби животіти... Але, по правді кажучи, бувало ј не доїєтьсяа а все відложилосяа јакусь там часточку за-про слабість та старість... Ну, і грошик до грошика, призбиралося дешчо і одежини троха придбалосья... Звичајне, чоловік живиј живе ј гадаје... Аж нараз дав пан біг недугу... звалило мене так за одним разом, јак би взяв та косоју підтѡав. Вилежав ја шість місьаців у жида в јакісь комірчині... шчастье, шчо шче не з-за зими. Виходжу, јак раз зі сьнігом. Шчо ж ту робити?... Гроші за тој час розслизлися, одежу тре було позаставјати... чоловік по слабости лежав би шче, а ту жид виганьяје, бо вже нема чим платити;... на роботу ставати — сили нема... Доленько моја нещасна! Шчо ту міні діјати? А далі виджу, шчо куди круть, туди круть, а јіншојі ради нема, взяв ја, — встид не встид, — пошив торби тај пішов по хатах за жебраним хлібом. Ну, богу дѡакувати, јакось ја тоту зиму тѡажку перебув, а отсе з весноју хотів назад ставати на роботу, коли се здибајуть мене шандарі, он ту за мајданом: — А ти відки „дзѡаду“? — А, — кажу — з Волошчі. — Шчо, то ти не знајеш, шчо тепер заказано чужим дідам ходити по селах? Кожде село маје само свого діда вдержувати, а волочитися не вольно. — Та ја — кажу — не дід; ја тілько ось кілька раз пішов винпросити кусник хліба, бом слабував, заробити не міг... Але де там,—не дали ми ј договорити... шче один, дај му боже царство небесне, в потилицьу гоппув так, шчо аж јем лисого вола побачив, тај потѡагли до староства. А ту пан

заступник старости,—самого старости не було, вмер—не переслухав мене а зараз віддав до „малого суду“—за волоцюзство. Засудили мене на дві неділі арешту, і на цѹпас до мого села. Відсидів же ја ті дві неділі, а відтак мене перевели сюда, тај ту ја вже, богу небесному дякувати, от в пјатницю буде півтора місяця, як кисну. І ніби то рахуєсьа, шчо не на карі, а ту нај бог заступить, шчоби ј кара така була!... Пекла не треба, не то шчо! Тај не знати, доки шче того буде, бо ту јакось не квапјатьсьа, ј гадки не мајуть!

— Ну, і јакже ви ту сидите, раз-у-раз? — питав Андріј. На прохід ту не пускајуть?

— Е, де ту јакіј прохід! — відповів дід, усміхајучись. Але пускати пускајуть... шчодень з рана јдемо місто замітати.

— Всі?

— Ні, от ја, тај Митро, сесь от малиј бојчук, тај Стебельськиј, — онтој у шматах, а більше ніхто.

— Ну, а решта, не виходъать ніколи на сьвіжіј воздух?

— Та не виходъать, хіба шчо часом отсеј газда јде на місто за хлібом. Ну, а отсего старого жида, тај тоту плачущчу Магдалину в півтори штанці тај в пів гуни, то нині лише шчо привели, то шче не знају, шчо з ними буде. Та от жид, то він уже сидів таміј у Бориславі шчось зо два місяці до цѹпасу, — то каже, шчо вже јего папері пријшли, тај десь завтра-позавтру піде. Ми оба добре сја знајемо, — тьаг неборачиско зо мноју корбу в Бориславі довгі роки! А тепер, адить, усіх з Борислава женуть цѹпасом, хто не має книжки. Тај јого злапали.

Андріј поглядів на нужденне, сухе лице жида, шчо здавалось немов зроблене с патичків і обтъагнене

бурим, поморщеним саф'яном. Тяжко хрипінє в груди вишчувало, що сему чоловікови не довго вже жити на сьвіті, а вся його постать аж надто голосно говорила, що ї минуле його жит'є було не жит'є, а вічне ни-діньє та бідован'є.

— Щира то душа, — говорив дальше дід, — золоте серце. Щоби сам не знати в якій біді, то ніколи не буде перед другими розводити своїх жалів, а вже другого пожалує ї поможе чим може, так як рідний брат. То таких жидів ви не богато знайдете, бігме, що не богато. От, звичайне, зріс межи нашими льудьми, бідував, працював сам від малу так як наш чоловік, то тепер, якби не та борода, не пейси та не тота бекеша, то по його натурі ніхто би не сказав, що то жид!

— Ну, а якжеж ви ту жиєте? — питав Андрій, розглядаючи близше казньу, до котрій його очи почали звільна привикати. Він побачив залізну піч, вмуровану до половини в стіну в головах того ліжка, на котрім дід лежав, а на печи побачив великий житний хліб, який продають передмішчанки щодень на дрогобицькім ринку.

— Та як жиємо, — відповів дід, — хлібом жиємо таї по всему.

— Самим хлібом?

— Самим хлібом.

— А теплого нічо?

— Е, паночку, вже, богу дякувати, півтора місяця, як в моїм роті не було нічо теплого! Таї відки ту взяти? Чоловік дістане на день тих 14 кр., то щож за них купиш? За 10 кр. хліба на день мало, а ту би ще соли купити, цибулі десь, колись, таї по грошех. От, адить, беру що другий день по такому хлібови, — коштує 20 кр., — часом ми з него ли-

шитьсьа кусник на третій день, то вже тогди ї купују сира до цибулі. Як би гроші, то би мож купити на місті теплих фляків, колиж бо шчо, мишчина така як долонья, таї 5 кр., шчо ја тим најімсьа? — волю вже цибулі купити, то мају того ціле наручье, је шчо до хліба на цілій день. А от тоті другі, нівроку, то ї того не мајуть, як озме оден з другим тої хлібец за 10 кр. рано перед себе, то не лишить і кришки, зїсть усе а відтак чекаје аж до другого рана. Лиш от тої боїчук робить так як ја, шчо бере великий хліб на два дни, то шче јакось виходить. Але він би міг лінше стојати, бо не може їсти того сухого хліба, — тільки шчо тоті ту — дід показав ногоју просто себе на спячого скуленого хлопця — тоті забирајуть у него. Свії зїдять рано, а с полудня до него, так як до своєїї комори: Митре, даваї хліба! А він, дурень, даје.

— Та шчѡж ја буду хліб держати, а вни будут голодувати, — відозвавсьа звінким голосом Митро і чудовиї, лагідниї усьміх розливсьа по јего хорошім лици, заїскривсьа в јего великих очех, додајучи їм шче більше краси і принадности.

— Ну, ну, ти дурнику, повидів би ти, шчо би вни тобі сказали, як би вни мали а ти не мав та голодував. Випросив би ти у них, але хіба каменя, голову провалити!

— Та шчѡ, — сказав Митро по просту, — то ја би ї не просив у них.

— А ти за шчо ту? — спитав Андрії Митра, обертајучись до него. За шчо тебе сьуди заташчили? Кому ти голову провалив?

Митро засьміјавсьа.

— Та нікому, — сказав він, по боїківськи протягајучи голос а. Мене вьзали з Борислава, — шчѡ книжки не мају.

— А ти відки?

— Та з Дзвін'яча. Мама вмерли шче на „кольару“, а тато відтак зач'яли пити, продали ґрунт, далі і хату задовжили, а тої осени в'зяли таї умерли. А ја пак шчо мав робити? Ішли наші парубки до Борислава, таї ја з ними. Ну, та шчо ја заробју? Ні згодитис'я не вміју, ні пот'ягнути не здуж'яју, от хіба до млинка, та шчо с кибл'я вибирати, — ну, то за то платили по штири а найбільше по п'ять шусток. Перезимував ја там якось, а на весну хотів іти де в службу, аж ту мене в'зяли.

— І довго сидиш?

— Та вже от місьаць, — сказав Митро спокіјно своїм рівним, дзвінким, мало шчо не дитин'ячим голосом. — Ми ту всі з Борислава, — говорив далі Митро, — лиш от Стебельський ні.

— Ну, тої собі, правду сказавши, сам біду најшов, — сказав сумно в'сміхајучись дід. Учениї чоловік, „гіміназіју“ кінчив, усі кл'яси, а тільки, видите, ту (дід помотав долонеју коло чола) шчоś му хибује. Писав в Самборі при старостві, відтак, каже, у якогось адвоката, а далі зовсім опустився. Најмився у одного газди худобу пасти, відтак поволи гет зішов... Таї чоловік робучиї і нешкідливиї. І книжки шче маје своїї, — ту від него відобрали кілька.

— То відкиж він с'юди приїхав?

— Та чујете, с Самбора. Там у Самборі він жив довгі літа, ніхто му нічо не казав, аж нараз сеї весни зачув якось, шчо поклич с'я стала, кличуть резервистів до зицирки. А він, бачите, родився в тутешнім циркулі, таї уз'явся, приїхав с'юда, ніби до в'с'яка ставитис'я. А в него вже абшит је, шче від коли пальці відморозив.

— А він же як пальці відморозив?

— Кажу вам, шчо у него в голові... теже... Ну,— розказував міні — іду ја раз зимоју, а мороз був трісучий; іду до Самбора десь з якогось села, а на дорозі якесь зелізо лежить, штаби кусень, чи шчо. Е, каже, гадају собі, чијась згуба, треба віддати до поліції, нај оголосять. Тај узяв дурень тото зелізо в голу руку і ніс більше як мильу — —

— Півтори милі, — поправив рівнодушно сам Стебельський, котрій лежачи на землі слухав усеї тої бесіди. Андрій озирнувся на него, а дід балакав дальше, немов то ј нічо јего не обходило, шчо Стебельський слухав јего бесіду.—Приносить до поліції, а там усі в сьміх. Ба далі хочуть брати від него те зелізо, а ту ба, зелізо прискіпіло до руки. Зараз јего до шпитальу, але шчо, не було ради, мусів дохтор повідрізувати пальці.

Стебельський мов на ствердженє сеї бесіди підняв до гори праву руку, на котрій усі пальці були поврізувані по першій чиколонок.

— А шкода го, вчениј чоловік, тај нікому нічо злого не вдіје, спокійниј. Також го мајуть везти на місце вродженя, — вже ось місяць сидить. Тај шче держать го ту, в такій муці, і не досить на тім, шчо днѣ дајуть јему 14 кр. з јего власних грошеј. Бо јак го поліціяни јімили, такіј на двірци, скоро јно пријіхав, то відобрали тутка у него тој абшит, тај 39 риньських, і с тих грошеј го годујуть.

— І свідоцтво школьне з осьмої кляси, — доповнив Стебельський, — три книжці, 39 риньських і свідоцтво школьне з осьмої кляси, — пробубонів шче раз, немов учився на памјать сего реченя. А відтак підвівся на підлозі, сів і обертајучи своје білѣве лице без барви і без виразу до Андріја, спитав: *Et dominus... intelligit latine?*

— Intelligo.

— Et germanice?

— Intelligo.

— Und Sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely, — die hat man mir abgenommen, — drei Bände: Geschichte des Alterthums, Geschichte des Mittelalters und die... die Geschichte der neuen Zeit.

— Вчений чоловік... розумна голова... — лепотів сам про себе дід, — таї шкода го, шчо так пішов! То вже така їх фамелія... І мати небіжка так пішла...

— Et quas scholas dominus absolvit? питає дальше Стебельський.

— Я був у Львові на філософічнім виділі.

— Ergo, philosophiam majorem!

— Ні, — сказав Андрій, — філософія одна, — нема меншої ані більшої, хіба је менше фалшива і більше фалшива, — впрочім і то шче господь свѣятиї знає!

Стебельський слухав тих слів з випуленими очима, немов не розумів з них і одної јоти, відтак схилив голову і лѣг назад на мокру, слизьку від грязи підлогу.

IV.

— А отсей жидок, — сказав дід по хвилеві мовчанці, вказујучи ногоју на спячого на јего ліжку чорноголового хлопака — то таки тутешній. Се, бачу, с тих „кішенькових мајстрів“. Не знају, на шчо го ту держать таї на јаке. А сидить уже також зо дві неділі. Чи як, Митре?

— А, от завтра јакурат дві неділі, — присвѣдчив Митро.

— Не знати, шчо з ним буде, бо шче го ј разу не кликали „на протоку“.

— Ј разу не кликали — за дві неділі?! — скрикнув Андріј.

— Таки шчо не кликали. Сидить тај сидить, і пес за ним не гавкне, а пану „інспекторови“ не квапно сьа діје... Ну, а онтој другиј, то наш газда,— тој уже ту зимује.

— Котриј другиј? — спитав Андріј, не видьачи нікого більше.

— А, ту у нас је шче оден „бургер“. А встань но ти, лєгаре, — рушсьа з місцьа, гнилице!

За тим дідовим покликом заворушилосья шчось в зовсім темнім куті поконець ліжка, і звідтам, мов з могили, звільна підньалась страшна, немов не с сего сьвіта пројава. Се був парубок літ коло 24, середного зросту, широколиціј, с плоским, в зад відогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах і бороді і з довгим, покудовченим волосьєм, котре надавало шче страшніјшиј вираз јего і так страшному та дикому лицьу. Очи јего, великі і нерушливі, сьвітилисья мертвим, скльаним блеском, блеском вохкого, гнилого порошна, јаріјучого серед потемків. Краска лицьа, так јак і у всіх жильців сејі нори, була јакась земљана, тільки шчо у сего нещасливого лице очевидьачки від давна не було мите і бруд короју стојав на јего висках. Він був впрочім мајже зовсім голиј, бо годі було назвати одежоју сорочки, з котројі мав на собі тільки-ј шчо ковнір, рукави і подовжну шмату, звисајучу долі плечима аж до појаса. Більше на нім не було нічого. Андріј аж затрьасься з жальу і обридженья, побачивши тоту до крайности занедбану і здичілу льудську істоту. Тај не з добра ж вона здичіла! Погльанувши шче раз уважно на сего чоловіка, Андріј побачив, шчо ноги

✓ його були попухлі, мов коновки і блищали jakimось синьавим лоском, властивим водьаніј пухлині. Так само ✓</

рив дальше дід — ні на роботу не їде; зразу сам не хотів, а тепер хотьби може ї хотів, то го не пускають.

— Овва, ї сам не хочу! — відозвався хриплим голосом Бовдур. — Дідько їїх бери з їїх роботоју! Хто ми шчо за нју дасть?

Сказавши те Бовдур переступив через сїячого на підлозі старого жида, переступив через хлипајучого мужика і нетвердим поступом пішов до скінця, підняв його до гори мов перце, напився води, а відтак сьагнув дрімајучому мужикови під голову, видобув невеличку черепјану лъульку, вишпортав з неї недокурки продимленого тьутьуну, т. зв. „багу“, всипав жеїї собі в рот і звільна почав румегати, спльувајучи час від часу јакусь чорну мазь, котра ліпилася по стїнах і по підлозі. Сповнивши те сьміле діло, він аж відітхнув лекше, став насеред казні і махнув рукоју:

— Одже не піду їїм на роботу! Чорта лисого зїдять! Радше ту ї розігнијусь, а не піду! — При тих словах він опјать плъунув чорною мазеју на стїну, саме понад лицем сїячого жида.

— А за шчо ж тебе ту держать так довго? — спитав тремтљачим голосом Андрїї. Бовдур видивився на него јакось дико, немов Андрїї тим питаньем вразив го в дуже больuche та недотике місце.

— Держать бо держать! — бовкнув він а дальше додав: Хотять мја вести цъпасом до того села, де ја родився, а ја кажу: Ја не родився ні в јакім селі. — А деж ти родився? — Ја родився в дорозі. — Ну, а на чиїм же ґрунті тота дорога? — Тота дорога на нічиїм ґрунті, бо ї сама не маје ґрунту, — ја родився на воді. — Ну, а деж ти хрестився? — Ја того не тьамју, — ідіть, спитајте тих, шчо мја до хресту держали, шчастье-долју відобрали. — Ну, а деж ти виховався? — Межи лихими лъудьми. — Але

в котрім селі? — Та вони в кождім лихі! От таки був мій протокул. Більше не питали нічого, а лиш казали завести сюда, та і ту, богу дякувати, не докучають таким дурним питаньєм.

Знов спльунув Бовдур, знов переступив через хлипаючого мужика і через сп'ячого жида і втонув у своїм куті, накривши ноги jakimось підраним мішком.

Андрієви шче страшніше стало, коли почув оповіданьє Бовдура. І шчо ж дало житьє сему чоловікови? Які тепер мусьять бути його споминки, які надії? Він трібував сам ставитися думкою в те безрозсвітне положеньє і чув, шчо мисли його мішаються, чув, шчо він швидко задушивби ся в тій страшній безодни. Конечно, роздразнена Андрієва ујава додавала тут багато лихого до недоброго, малювала му сироту-безбатченка, попихача у всіх, кому тільки він попаде під руки, забитого і затоптаного від малечку людською погордою, не зазнавшого на своїм віку ні радощів, ні щирости ні любови. А між тим воно було хоть і правда, та не зовсім. Були ж дльа Бовдура хвилі шчастья і любови, були ж у него товариші щирі, такіж безвихідні бідолахи та сироти, як і він, — ну, та все се тепер припало густою верствою одичінья і забутья і думка його, мов закльата, верт'ячись між пушкою баги та куснем хліба, не сягала дальше ні в минулість ні в прийдість. А панам-„інспекторам“ не квапно діялось випускати його, — тож і сидів Бовдур, забутиї богом і людьми, сидів та пух і гнів живий, забуваючи ж собі ж про все, шчо колись окружало його на світі, набираючи з упадком сил чим раз більшою відрази до праці.

— То він жиє самим хлібом? — спитав Андрій у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місяців.

Таж то так жије, шчо як пішле рано купити того хліба за 14 кр., то возьме його перед себе таж зараз зжість увесь до чиста, а відтак чекає аж до другого дня, а ні, то просить отсего дурного Божчука, шчо би му вечером дав кусень хліба, — розумієсья, на вічне відданьє...

— Ну, і він ніколи не виходить с цієї цьупи?

— Ні, відколи ја ту, то шче ја його не видів на дворі. Не знају, як уперед. Бовдуре, ти вперед виходив декуди?

Бовдур закашлавсья сухим кашлем, а відтак пробуркотів: — Ні, не виходив нікуда, лиш раз до протокулу.

— Ну, як він ту перетримав зиму в сім Адамовім убраньу, то ја вже ціло не знају, — сказав дід. — То як мене привели, то були вже тоті посьлідні морози. Приходжу сюди, — студінь така, шчо нај сья преч каже, а він сам у казни, лежить у тім самім куті, де тепер і тим самим мішком накриті. Увесь посинів як боз, а не каже нічо. Ја походив троха, посукота в руки, а далі виджу, шчо нічо не помагає, беру ја таж кричу: Еј, — кричу — льуде, таже ја не син божиј, за шчо ви мене так мучите? То лиш сина божого так фарисејі мучили, як ви мене мучите! То вни троха на мене погаркали, а далі взьали та затопили в печи про славу, то ми троха відчуньали. І відтак, поки аж не скінчилисья морози, то все так троха підтоплювали, бодај шчо другиј день.

— А поки вас не було, то не топили? — спитав Андріј, здригуючись немов од морозу.

— Та каже ось Бовдур, шчо топили, але рідко, коли јім сья схотіло.

— Ба, а ти чому не допоминавсья? — спитав його Андріј.

— Зразу ж ја кричав, але мене били, бо ја сам був.

— Ти сам був! — аж скрикнув з зачудованья Андрій. — І довгож ти сам був?

— Цілих місяць. Нікого не приводили, а як приводили, то до другої казні давали, міні на збитки.

— Ну, а доктор же сюди не приходить ніколи?

— Е, ще чого не стало! Доктор! А докторови ту хто шчо дасть! — сказав з гіркою насмішкою дід.

— Ба, таже, бачу, је припис, шчоби доктор шчо днѣа, або бодај шчо тижнѣа оглядав усі арешти, чи здорово в них лѣдѣам сидіти.

— Може ж је де такиј припис, але у нас, в Дрогобичи, нема! Тај шчо нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходить ніякий надзир?

— Таки ж ніколи не приходить, тај годі.

V.

В казни счинився гомін. Сіґачі побудилися, поставали, тільки Стебельський лежав на своїм місці, тај Бовдур підперши голову на локоть туманів у своїм куті гризучи багу. Стариј жид почав росчитувати Андріја з разу по жидівськи, а відтак по руськи, а сидѣачі побіч него на підлозі мужик знов заплакав, хопив голову в руки і почав хитатися в зад і вперед, усе приговорюючи перериваним голосом:

— І яка мене... лиха доленька несла-а до сего Дрого-обича! Не було-о міні сидіти спокійно в Борисла-аві, або купити за тих нужде-енних пѣать шісток, шчом за-аробив, деґакојі муки длѣа дітеј, та јти-и до дому-у-у!...

— Також газда! — жартував дід — робив день

у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при съєзаті вибрався до Дрогобича хліба купувати. Тај убрався, нівроку, як стрик на великдень! Штанці нічого, — лекше јти, як на чоловіці того полотнишча не багато телімбајесся. А гунья також празнична, — поли хотів підкасати, але відај через помилку повіддирав. А може де в гостях був та щирі пријателі не хотіли пусти-ти, похапали за поли, ну, а грішному чоловікови годі всидіти, тре до міста, на льудеј подивитися, себе показати, тај трах, і поли лишив і від добрих пријателів утік! А ту скоро јно показався, став коло косцюла, на самім виднім місци, аж зараз апостоли божі при-скочили, та по під руки, та: клінне вашеці, просимо до хати!...

Чоловік плакав за час тојі бесіди, другі сьміја-лися.

— Діточки мојі, — голосив він, — шчо там з вами станесся?... Лишив ја вас самих у хаті, дріб та-киј, без кришки хліба! Таже вни там погинуть з го-лоду, як ја завтра не верну до дому!...

— О, далеке шче тото завтра! — сказав чорно-головиј жидок. — Було вертати нині, а не јти до Дрогобича за долеју!

— От бис мовчав та не різав мене без ножа! — скрикнув чоловік і знов похиливши голову захлинав, мов дитина.

— Та ні, — сказав він по хвили рішучо, — вони мене мусьять нині випустити. Шчо ја јім винен? Чи ја вкрав шчо, чи вбив кого? За шчож мене можуть держати?... І с тим словом він знявсья с підлоги і став коло дверей, приложивши лице до забитојі візитир-ки, де крізь невеличку шпарку видно було кусник сі-неј і мигали, мов тіні, проходьачі сіньми поліціјани.

— Діду Паньку! — обізвавсья між тим селянин,

що лежав горілиць на ліжку, — діду Паньку, чи не ви то вибрали міні с фажки решту тьутьуну?

— Ні, не ја, — відповів дід, — там у вас јіншиј гість був.

— Хто такиј? — спитав селянин, грізно насупивши густі, чорні брови.

— А от наш „бургер“! Адить, шче гризе мачку.

Селянин хвиљу мовчав, гнівни поглядајучи в кут, де чьапів Бовдур, а відтак не кажучи ј слова підішов ід Бовдуrowsи і затиснутим кулаком ударив јого так сильно з верха в голову, шчо Бовдур аж ковтнув головоју о стіну.

— Ти, Бовдуре смердґачиј, чи ја тобі раз казав, шчоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, шчо моје! Зась тобі до мојејі праці!

Замісць відповіди Бовдур ногоју шчо сили копнув селянина в живіт, хоть сам при тім такиј почув біль в носі, шчо аж јојкнув. Селянин захитавсья і оперсья плечима о стіну.

— А грім же би тебе розбив! — крикнув він, — то ти шче так міні платиш за моје добро?

— Шчоби тобі таке добро ј на тамтім сьвіті було, свинојіде! — крикнув і собі ж Бовдур, з натугоју схалујучись на ноги. — То ти би за пушку недокурків чоловікови голову провалив!

— І око бим вибрав за своје! — відказав селянин. — Шчо моје, того не рухаж! Знајеш? Постајсья сам, то будеш мати. Ја твого певно не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки буду пильнувати! А нај-но лишень обернусья в другиј бік, то зараз хапс! Знајемо ми таких!

Замісць відповіди селянин замахнуvсья кулаком на Бовдура.

— Та шчо, жаль ти тојі мачки? — сказав тој,

понуро глядбачи йому в лице. — На, мајеш, коли тьа так за неју зуб болить! — І Бовдур, сказавши те, випльунув усю вже перегризену мачку селянинови в лице.

Потік чорниї, вонючий плин по лиці, по бороді, потік на сорочку, долі пазухоїу, лишаючи за собою чорні смуги. Дід Панько засьміявсья, Митро тремтючи скуливсья на своїм петеху, боїачисья біжки.

— Ну, шчо ж ти міні наробив? шчо ж ти, псе, за тото варт? — прохрипів селянин здавленим з лютости голосом, підступаючи с кулаками до Бовдура.

— Я ти віддав твоє, ще з додатком! — відповів понуро Бовдур і не чекаючи зачіпки ждѣхнув селянина коліном в живіт так сильно, що той јојкнув, захитавсья і јак довгий гешнув на підлогу. Счинивши теј Бовдур знов спокійно ляг у свій кут, не звертајучи ніякої уваги на крик і лѣутовань потовченого селянина.

— Се у нас „старшиј польовиј“, — сказав жартом дід Панько до Андріја, — він пильнує свого, як ока в голові і все ладитьсьа вијмити тому Бовдурови око, але јакось шче доси милосердитьсьа над ним. А вно ј варто, бігме, за жменьу баги — око!

— А ви відки, газдо? — спитав Андріј газду, але тој, сапајучи гнівно, знов уже лежав на постелі, пікав лъульку і завзято дививсьа на стелъу, немов і не чув Андріјевого запитанъа.

— Вони з Дорожова, — заговорив знов сьмішками дід Панько. — То велике село Дорожів, і жиють там великі вушоби́тники, великі палі́ї, та́ї великі злоді́ї, шчо́ все сварьа́тьсѣ за мо́є і тво́є і так уже на ті́м помі́шалисѣ, шчо́ на остатку ні́хто не зна́є, шчо́ мо́є, а шчо́ тво́є.

— От бис, діду, стулив ворота та мовчав, а не молов дурниць! — буркнув на него Дорожівськиї.

— Ігії на твою голову, — відповів сьміючись дід Панько, — і то тобі завкридно, ненажиро! Таже то чень не твоє, шчо ја заговорю! — — От і jeho, грішного, — говорив дальше дід Андрієви — заперли також за „моє“ та „твоє“: десь у јакогось жидика купив шкіру за 30 крейцарів, а шкіра вартувала с шівтора ринського. То жидик 30 кр. в руки та втеки, а його, најмита божого, жиди в руки та до Іванової хати!...

Дід знов засьміявсьа, а за ним і Митро та чорноголовиї жидик, котрого дід назвав був „кешеньковим маїстром“. Дорожівськиї не обзивавсьа більше, тільки сонів, дуїючи дим з рота просто до стелі. А Андрії за цілії тої час стоїав коло стіни краї дідового ліжка, держачи перевішениї на руці свії пальто. Ноги jeho боліли і трясалисьа, але він не міг перемочи себе, шчо б сісти де небудь у тоту нєчисть та нєхар, котроїї гидивсьа. Не можучи встоїати на місци, він почав ходити по казни, протискаїучисьа між ліжками а лїудьми лежачими на землі, хоть і так не міг зробити більше пїяти-шести кроків. Усі погані та сумні факти арештантського житїа, шчо разом, мов з ведра жбухнули на него, морочили jeho голову, неслисьа в jeho думках јакоїусь сорокатоїу, безладноїу а скаженоїу метелїцеїу. Вся нужда, вся погань, усе зопсутє окрїужаїуче jeho в тії тіснїї кліти і по за жеїї стїнами, по всім сьвітї, на дні цілоїї лїудськоїї суспїльности, на котре ї він тепер чувсьа зіпхнутим, ціле все лїудське горе својеїу безмірноїу вагатоїу налягло на него, обдало jeho широкими, ціпкими своїими огнивами, заглушило в jeho души jeho власне пекуче горе.

А там за стїнами сеїї поганоїї кліти, на подвірїу залитїм сонцем і вибрукуванїм гладкими плитами ре-

готалися голосно і здорово поліціјани, грајучи в „кікса.“ До середини чути було удари пальєстри о кічку, чути були сьміхи та спори, крик јакихось жидів, перєймлених на дорозі враз іс стадом волів та загнаних на комунальне подвір'є. Чути було скрип залізної дімавки, котроју хтось дімав води с керниці. Але більше не було чути нічого, і видно не було нічого; все тој самиј понуриј сўмерк, тота сама заклъата і недвижна тїнь стојала на брудних, обхарканих стїнах, на ліжках та на мокріј підлозі.

— Не знати, чи хоть вечір швидко буде, — сказав дід Панько, накладајучи тьутьуну до лъульки. — А ви, пане — спитав він Андріја — не курите?

— Ні, не курьу, — јакось не міг навчитися.

— Ну, то ви ще щасливиј чоловік. А ја би, бігме, здох оту, як би міні не дали курити. Все в мене на тиждень два скру́тлики jde, — то лїпше купувати, ніж пачки.

Між тим Митро, хотъачи подивитися, чи довго ще до вечера, став на залізній кавальєт ліжка, хопився простъагнутими руками за віконну крату, підвівся на руках троха до гори і вигльанув на двір. Але в тіј хвили почувся јакийсь тріск, і мов опарениј пустив Митро крату і внав на підлогу, вдарившись боком до залізного ліжка.

— А ти, злодъуго јакийсь, не можеш там сидіти каменем, — визирати будешь! — почувся з надвору крик капралъа, котриј переходъачи саме тогди по під вікно з ремінною тріпачкою в руці, побачив Митрові руки на краті і вцідив по них що моци тріпачкою. Охнув Митро, випръамився і з жалем погльанув на свої руки, на котрих півперек понабігали два широкі синці, мов дві ковбаски. Зо слізми в очех, але з усьміхом на устах він промовив до діда Панька: — „Вже

швидко со́ньачко за́йде!“ А відтак сів на ліжку, обтер рукавом сльози і почав хухати на больучі руки.

VI.

Забрязчала своїм тоненьким брязкотом колодка при дверех, скрегінцнув ключ, підхилилися двері, а в отвір, не впускаючи до казни і промінчика світла з надвору, припхалася голова капралья.

— Андрію Темера! До пана інспектора! — кликнув капраль і замкнув двері за виходячим Андрієм. В казни по його виході на хвилю стихло.

— Якийсь уцтивію панок, бідачиско, — сказав дід Панько.

— От якийсь нероба та волоцюга, — буркнув під носом Дорожівський газда. — Уцтивих нанків не водять цюпасом!

— А уцтивих Дорожівських газдів водять? — спитав гризко Митро.

— І ти, жабо, пхаєш свою лабу до гурту! От бис мовчав та дихав! — крикнув на него Дорожівський гнівно.

Знов тихо стало, тільки чути було п'яканье ф'яки в зубах діда Панька, та жалібне хліпанье обдертого чоловіка, шчо все шче невідступно стојав під дверима, не мов дожидав чуда, котре нараз розпахне ті заштабовані двері і пустить його на волю з його п'ятьма шістками до дрібних, голодних дітеј.

Знов брязнула колодка, підхилилися двері і впустили Андріја с пальтом перевішеним через руку.

— А шчо сказали? — спитало разом кілька голосів.

— Нічо, — відповів сумно Андрію. — Роспитали і казали ждати, аж папери пријдуть. — Він умовк і

почав ходити по казни. Мовчали ї прочі арештанти. Всім пригадалось, шчо ї вони, кожди, ждуть уже так довго приходу своїїх паперів, і може декому з них по при власне горе заскимвіло серце жалем і за сим молодим панком, шчо одним словом старости та інспектора засуджениї був може на таке ж довге чеканье, як і вони, — шчо тим словом, так як і вони, відорваниї був від своєїї праці, від знакомих, від усього вольного, хорошого сьвіта і заточениї ту, в сесь гидкиї льох, на дно суспільної неволі!...

Першиї перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявсья зі свого кута і підступивши до Митра с простягнутоїу рукоїу, сказав різко: — Митре, даї хліба!

— А смоли їему горьачоїї даї, не хліба! — сказав Дорожівськиї.

Але Бовдур не слухав сеї лубезноїї перестороги і підводьачи своїу руку трохи не під ніс Митрови, сказав другиї раз: — Митре даї хліба!

— Та коли бо в мене самого мало, не буде чим завтра ї посьнідати, заки принесут сьвіжиї. А міні би на роботу їти!

— Даваї хліба! — налягав уперто Бовдур, не слухаїючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, шчо ї у мене самого мало.

— Але бо в мене ї кришки нема, а їа голоден!

— Було не тлити весь рано, було собі лишити ї на вечір! — сказав дід Панько.

— Мовчи, стара торбо! — відгаркнув Бовдур, і знов до Митра: — Чуїеш, чи ні, даваї хліба!

Але дід Панько сим разом не стерпів згїрдного слова. Мов молодик він схопивсья з ліжка і застукав о підлогу своєїу деревжанкоїу. — Ти, гнилобока помано! — крикнув він до Бовдура, — ти шчо ту за

пан такиї, шчоби до тебе ї слова не мож було сказати? Ти безпорткиї голодранче! Марш у кут та гниї далі, поки тьа черви до решти не росточать!

І він сильною рукою пхнув Бовдура гет від Митра, шчо аж покотивсьа по під стіну.

— Ну, ну, тручай, тручай, трутило би тьа в горьачку! — воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого нај в зимницю трутить! — відрізав дід Панько. Чого чіпаєш сьа хлопця? Твій хліб їсть? А він лізе таї тому свої лабишчі під самиї ніс: Митре, хліба даваї!

— А так, так ми сьа хоче, шчо ми зробиш! — упиравсьа Бовдур.

— А ја ти шчо маїу робити, сотоно! Наї ти тої робить, шчо по смереках дересьа, не ја!...

Андрієви страх прикро було слухати сеї сварки. Він почав тихомирити діда, а дальше видобув с кешені добрії кусень хліба і подав його Бовдурови, кажучи: — Ну, на, та повечерьаї, колись голоден. Се шче міні з дому лишилосьа, але де міні тепер їда в голові.

— Е, пане, — сказав дід Панько, — на шчо ви роздаїете хліб, — не тепер то за годину або ї завтра рано схочете їсти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголодніїу, — відказав Андрії, — а хоть і зголодніїу, то чень видержу, аж принесуть.

— А маїете хоть за шчо післати?

— Е, је. Маїу с собою пїятьдесїать ринських; то ја взяв завдаток від того, до котрого ја їїхав; приїдесьа с тих грошеї дешчо троха минути, хоть вони, правду кажучи, не моїї.

— Ну, та певно, — в такії пригоді, то чоловік мусить ратуватисьа, як може, — сказав дід Панько.

А між тим Бовдур дивним, страшним поглядом дививсьа на Андріїа. Він шче держав в руці його хліб,

не дякував, не говорив нічого, але здавалось, немов се Андрій дав йому не кусень гарного, пшеничного хліба, а розпалене залізо в руку, — так скривилось ціле Бовдурове лице, такий якийсь дикий, неописаний вираз прийняло воно. Чи біль, чи жадоба, чи подяка виражались так на тім лиці, — се годі було розмірковувати, таї арештанти не звертали на те ніякої уваги. А Бовдур, погляdivши хвилю на Андрію, немов мір'ячи його очима на всі боки і трібуючи його сили, стис в правій руці хліб, відкусив з него за оден раз спору пайку і мовчки поліз назад у свій кут, де зараз і втонув, — тільки чути було глухе цямканье уст, жв'якаючих сухий хліб.

Чи знав же бідолаха Андрій, шчо своїм хлібом і лагідним словом він затроїть гнилий супокій того чоловіка, шчо в занедбанью і недоли, бачилось, сам зріксья свого чоловіцтва, сам опустивсья с чоловічої ступені низько - низько, може низше ј звір'ячої ступені? Чи знав Андрій, шчо його хліб переверне все нутро, зворушить усі оставші шче думки, розбурхаје всі неvigаслі шче чут'я Бовдура, — шчо тој його хліб, котрим він думав наситити на сесь вечір голодного товариша, стане дльа него всепожираючим і неситим пожаром, стане жерелом страшного голоду, страшнојі жадоби? Ні, не знав сего Андрій Темера, — бо јак би був знав, то помимо всејі својејі добродушности і людськості може... може не був би дав сего кусньа хліба голодному Бовдурови!...

— Господи, різні льуде бувають на світі, — почав балакати дід Панько. — Оден би, јак от наш Дорожівський, за кусник хліба брату око вијмив, а јіншиј, хоть сам голоден, а другому ј посьлідне дасть. Тај то, видите, не лиш льуде такі, але ј цілі села. Декуди в селі то нарід жресьа, бјесьа за межі, за

містки, за стушніть трави, за бодак, — одним словом — некло јисне. Ні там діда обдарујуть, ні подорожного пријмуть — нікого не поратујуть. І раз у раз усі запопадајуть: а се моје! а се моје! І так за тим „својім“ убивајуться, а ту все тратять, усе тратять тото „своје“, все јім якось тісніјше стаје на сьвіті. А по других селах, то льуде жијуть як братья, згідно, пријазно... Сварок там ані обмови нема, оден другого і в роботі підратује і грішми і худобоју в потребі зазичить, і бідного не опустить, і подорожного пријме, нагодује, — ну, і якось про то не бідніјуть — жијуть і мајуть і дітем своїм лишајуть. То вже о тім хто як хто, а ја добре знају, хоть не богато ја ј ходив за прошеним хлібом. Але то вам можу сказати, шчо туди по Підгірью нарід далеко ліпшиј, ніж тамтуди по Долах.

— Бо може там бідніјшиј? — сказав Андріј.

— Та воно господь знаје, як, — відповів дід. — Воно то, видите, ніби так, а ніби ј не так. Бо по Долах і ґрунти ліпші і газди је богатші, а тільки якось така згрижа межи народом, таке ворогованье, шчо криј боже. А ту пријди ј до најбідніјшого, то ј тој не відправить чоловіка голіруч, а все хоть шчо то, а уткне в руку.

Між тим на дворі вечеріло. Сонічко зајшло, а в казни стало вже ј зовсім темно. Дід Панько встав а за ним також Митро і повкльакали до молитви.

— Ну, час нам лґгати спати, — сказав по молитві дід. — Тільки не знају, де би ту вас, паночку, примістити. Відступив би ја вам своје місце, але ја стариј, каліка...

— Ні, ні, не треба, — перебив јого Андріј. — От то би було красно. Ја ј так не хочу спати, ноги в мене молоді ј здорові, перебуду сьу ніч на ногах, а відтак побачимо, шчо бог дасть.

— Е, говоріть ви свеје, — добре то так казати, але так не їде, — відказав дід. — От би ви, Дорожівськиї, відступили своје місце паничеви!

— У нас нема дльа паничів місця, відворкнув Дорожівськиї. — Наї паничі панують а не до арешту лізуть. А як їх мара ї съуда нанесе, то наї лежать під ліжком. Там беспечнііше, је де розвернутисья, таї уже чоловік не впаде нікуди!

Прикро вразили Андріја ті жорстокі слова, але він змовчав, і шче раз просив діда Панька, не клопотатисья ним, він уже собі јакось порадить...

Аж ту Митро сіннув јего за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер троха шче ходіт а ја засну, а јак змучитесья і схочете спати, то збудіт мене, то ја встану, а вас пушчу на своје місце.

— Добре, братчику, біг заплать тобі, — сказав Андрії. — А мајеш тут мії пальто, накријсья, бо в ночи буде холодно, а міні він, хоть лехкиї, а вже зачинаје важити на руці.

Всі полъгали, хто роздъагајучись а хто ї ні, — лиш Андрії, широко витрішчајучи очи, шчоб не завадити о шчо небудь серед густоїї пітьми, почав звільна, мов заклъата душа, ходити по казни, мірно стукајучи черевиками о мокрії, асфальтовиї поміст.

VII.

Мисли јего, придавлені ваготоју всіх нинішних вражінь, зразу рвалисья і путались. Јему мерешчилисья беззвјазні обривки тих картин, шчо він нинішного дньа бачив і чув, і палили јего мозок својеју кричучоју неправдоју, морозили кров својеју безграничноју поганью. Но поволи, поволи, коли темнота чим раз густііше заліпльувала јего тілесні очи, думка успокојувалась,

міцніла, порядкувалась, пам'ять запановувала над картинами уяви, дух його с трудом, але живо немов вигарбувавсья с цієї темної западні на ясні зорі, на чисті води, на вольниї, веселиї сьвіт, котриї він покинув нині рано, ах, не знати на як довго!...

А сьвіт тої ніколи ще не видавсья йому таким хорошим, таким веселим, таким вольним, як саме посьлідними днями, як саме нинішного поранку! Ніколи душа його не чулась так сильною і сьмілою як нині, саме перед страшним, глибоким унадком. Ніколи тільки блискучих надій на будуще не роїлосья в його голові, як саме нині, на кілька хвиль перед ударом, що мав усі їх в зароді розбити. Ніколи ще зоря льбови не сїjala дльа него так жарко, так чудово та принадно, як саме нині, перед тою хвилею, коли мала дльа него загаснути — може ї на віки!...

Ціле його житье проїшло в бідности і недостатку, в важкій боротьбі за прокормленье, за науку. Він кінчив школи круглим сиротою, без вітцьа, без матери, вдержуїучисья власною працею. Від малу ще він привик до праці, полюбив науку і чим висші кльаси проходив, тим з більшим запалом прикладавсья до науки. Найбільшою втіхою дльа него було натрафити на хороших професорів, котрі вмїли б зацікавити, давали би поле ученикови до власного мисленья, заохочували би до власної праці. По за науку, по за читанье книжок шкільних і не шкільних він не знав сьвіта, проїшов гімназію дитиною, аскетом, і ще перед матурою почав слабувати на груди ї на очи.

По матурі він дльа поправленья свого здоровья поїхав до одного свого товариша в гори і там пізнав сестру його, Ганьу. Незвісне доси чутье льбови до жєнщини пробудилосья в нїм, почало будити його молоду кров, — отворило звільна його очи на дієне жи-

тє, розвіјало книжковий туман, крізь котрий він доси мало добачав дійсного сьвіта. А ї нове, університетське товариство, серед котрого він опинивсь, навело його на нові думки, розчинило перед його очима нові погляди на житє, на ціль науки, на ціль осьвіти і всіх людських змагань. І його давнє минуле стало перед ним в їншім сьвітлі, — многі з гімназії винесені переконання та вірування розвіјались, розпались без сьліду. Се була важка внутрішня боротьба, довга і нищача, а тільки любов піддержувала його в нїї, додавала йому сили. Разом з ним і Ганьа, с котроїу він живо переписувавсь, переходила всі фази розвитку думок, і та їх спільність кріпила їх до дальшого поступовання по розпочатій дорозі. Вони рішились — віддати житє своє боротьбі за свободу: свободу народа від чужовладства, свободу людини від пут, які на нїу накладають другі люди і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові, високі думки, сьлідили їх розвиток в цілїм сучаснім сьвіті, радувались новими їх прихильниками, старались угрунтувати на них весь свій сьвітогляд. Се були блаженні хвилі для Андрія і Гані, коли людина з людиною сходиться любовимими думками, подає дружно руку на полі најсвјатїйших переконань! Але обоїм шче чогось хибувало. Пісьля горьчачих спорів о теорії, пісьля читання најкращчих і најосновнїйших писем про займаючиїх предмет, вони мимоволї заглядали одно одному в очи, глибоко, глибоко, немов старались висьлідити в них шче щось більше, як згідність теорій. Їх очи палали огнем горьчїйшим від огню переконань, їх уста тремтіли не словами наукових доказів, їх лица палєнілись не втіхоїу з відшуканої правди. Їх кров грала живїше, коли

зійшлися, і се була друга потужна сила, шчо перла їх ід собі. І нераз серед читанья, серед горячого теоретичного спору їх голос тремтів і звільна замирав на дрожачих устах, рука шукала руки а очи любих очей і — — —

— Ах! — зожкнув півголосом Андрій, живіше забігавши по темній казни, — чому ті хвилі так скоро минули, чому не тривали довше? Чому ја мусів стратити тебе, на віки стратити, Ганю, шчасье моє?...

С трепетом тривоги думка його перелетіла через сумні, важкі часи пересьлідованья, муки за його любиму думку. Він бачив себе в тюрмі, перед судом, — йому поперед очи пересувалися їдкі, безстидні насмійшки газетярські над його думкою, над його любовою. Він дрожав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі йому приїшла на гадку його страта. Ганині родичі заказали му бувати в їх дому, видатися з Ганею, переписуватися з нею, — переловлювали листи, котрі він крадьком слав до неї, шчоб у своїм горю обмінватися хоть кількома словами с коханою людиною. Швидко ж того не мож було зробити... Шче два-три рази блисло му його давне шчасье — на кілька хвиль, а відтак настала ніч, темна ніч горя, сумніву, роспуки... Ганю присилювали виїти замуж за другого. Андрій переболів сесью страту, глядів на ню супокійно.

— Та шчо? Він чоловік добрий, щирій, — він не прибіє жеї думки, не приглушить жеї серця, — вона шчаслива з ним, полюбила його, — але ја!.. Шчо ја без неї? Атже вона була моєю душею, моєю силою, моєю надією, — а шчо ж ја тепер без душі, без сили, без надії?...

— Труп! ходьачі до часу труп!

— Все, шчо ја најдужше любив на сьвіті, стало

моїм горем. Як би ја не був так усеју душеју полюбив жеї, ја був би тепер міг шче полюбити другу, најти втрачене щастье! Як би ја не був так усеју істотоју полюбив свободи, не був би ја тепер терпів неволі, або ј невольа не була б міні такоју ненависноју, такоју больучоју!...

І далі приходить јему на думку посльідне звидање з неју, вже замужноју, от тепер, вчора, нині рано! Їх розмови, їх радість перемішана з горем і жалем, усе те пече јего, мучить, давить до землі. А препінь він був щасливиј, ох, як щасливиј, — бо в ті хвили він почув, шчо јего давна любов не вистила, не завмерла, а жије, палаје як давно, панује над јего мисльами, як давно, держить за поводи всі јего бажанья ј жадоби, як давно... Правда, він десять раз глибоше тепер почув своју страту, — рана ј загојена вже часом по троха, тепер відновилась, кров, утишена горем та недугоју, знов розігралася, — але шчо с того! З давноју любовоју він почув в собі і давну силу, давну охоту до праці, до боротьби за волю...

— Ганью, серце моје,—шчо ти зробила зо мноју?— шептав він її упојениј трујучим щастьем.

— Шчо ж ја зробила с тобою?... Сам ти казав, шчо не вјажеш мене... А ја так богато, так богато перетерпіла задля тебе! Роки цілі!...

Сльози котяться з жеї очеј, а він тисне жеї до серця, немов давні, хороші хвили јїх свободної любови зовсім шче не минули.

— Ганью, доле моја,—шчо ти зробила с собою? Чи буде в тебе досить сили, опертисья окружајучіј погани, розвиватисья і стојати за свободу, за добро, так як ми колись собі прирікали?

— Ја не забула того, мій милиј, і не забуду ніколи. А сили у мене стане. Мій... мій чоловік поможе міні!

— А зо мноју шчо станесѣа, Ганѣу? Хто міні поможе витривати на тѣажкій дорозі, самому?...

Вона обі́ймає його і усмі́хаєсѣа.

— Не бі́сѣа, мили́й мі́й! Не журисѣа! Все шче добре буде, — всі́ будем щасливі́, всі́!...

Андрі́й хопивсѣа руками за голову і знов почав бігати по казни.

— Всі́ будем щасливі́, всі́?! Ні, — се помилка, Ганѣу! Всі́ будуть щасливі́, колись, пі́зні внуки наші́, котрі́ ї не знати муть того, шчо́ терпі́ли, як мучились діди ї́х та прадіди дльа ї́х щасѣа!... А ми шчо? Одини́цѣа серед мілі́онів! Јакаж ї́й ці́на? І ми хочемо бути щасливі́, коли мілі́йони круг нас в сльозах родѣаѣсѣа ї́ гинуть!... Ні, mein' Lieb', wir sollen beide elend sein! А ти не віриш тому, — побачиш!...

Він ходив далі́, широко роствореними очима вдилѣа́јучись, немов всиса́јучи в себе густу пі́тьму. І бачилось јему, шчо пі́тьма ї́ справді́ плине в јего нутро, тисѣа́чами рі́чок, пото́ків, плине невинно всі́ми змислами, всі́ми по́рами, залива́є всі́ нерви, наповнѣа́є всі́ мускули, всі́ кости і жили, шчо вже не кров, а згущена пі́тьма котитьсѣа холо́дним пото́ком до јего груди, до јего серѣа. Јего про́нѣала судро́ж, јому льачно стало, але лиш на хвилѣу. Він хотів отря́стисѣа від того прі́виду, але швидко побачив, шчо се не привид, а ді́йсѣа правда. І він ходив далі́, все ходив і все всисав в себе всі́ми по́рами нові́ филі́ холоднаво́ї пі́тьми, наповнѣува́всѣа ними, мов губка, віддихав пі́тьмоју, чув је́ї холо́дні́й по́вів у горлі́, в лехких, усѣуди. І јему робилось лекше, чим раз лекше. Бі́ль вти́хав. Спо́минки німі́ли. У́јава замерла і не сунула јему вже перед очі́ ні́яких картин, ні́ вкритих ожеле́доју печали, ні́ залитих јарким сѣ́вітлом щасѣа, розі́грітих огнем дльубови. Все за́німі́ло, замерло, зупинилось. Јому стало

так лехко, мов у літній купели. Ось він хльупочесьа ледви чутно в чистих, лехких фильях, шчо тихо-тихо, легесько-легенько повзуть круг него, пестять його тіло. І ось йому протьато жили — зовсім нечутно, зовсім без болѣу, і кров з них плине так лагідно, так солодко, так лѣубо. Плине, випливає тота невисипуща, революційна кров бурлива, а на її місци починає без перепони, звільна обертатись в його жилах згущена, тягуча, холоднава — темнота... С посьлідними капльями крови горячі сльози полились з Андрієвих очей. Далекий голос дзвона, мов удар грому, перервав тишу, ударив немов молотом у Андрієве ухо. Він зворухнувсьа, отьамивсьа.

— Ах, перша година, а ја такиј змучений, ледви живий! — прошептав він і напмацки почав шукати місцьа на ліжку побіч Митра.

— То ви, пане? — зашепотів пробуджений Митро, — лѣгайте ось ту, ја встану.

— Ні, ні, не треба, — відказав Андрій, — міні досить місцьа ось ту, коло тебе! — І він притуливсьа побіч Митра, обнявши його рукоју за шију. Ні, горяча, революційна кров шче не виплила з него, — сльози полились на ново з його очей, — він почав горячо цілувати Митрове лице і його горячі сльози полились на молоде, дитиньаче лице його непросьвіченого брата.

— Ви чого плачете, пане? спитав ніжно Митро.

— Бо ја нещасливиј, Митре!

— Не плаchte, — відказав хлопець і поцілував Андріја. Якось то буде. Адіт, ја може шче нещасливијшиј від вас, тај не плачу!

Пітьма важким пластом залѣгла казнѣу, придавила всі серцьа, шчо бились під її тиском: котре спокійно, котре трівожно, котре болізно а котре шча-

сливо. А на крајчику ліжка, обнявшиєся, заснули поруч себе дві молоді голови, просвічена поруч непросвіченої, і не знати було, котре с тих двох нещасливих серць було — щасливіше...

VIII.

Арештанти встали на другій день дуже рано. Їх збудив капраль криком та прокльатами. Зараз Стебельського і Дорожівського вигнали замітати в канцеляріях та коритарах, носити воду, загалом до „хатної“ послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачущий мужик — він був з Опакої — і чорноголови жидик пішли з мітлами замітати місто. В казни лишилиєся Андрій, Бовдур і старий жид, що все ще голою головою лежав на мокрій підлозі, харчачи мов підрізаниї. Бовдур також не вставав, не думав навіть митиєся, а тільки напивєся води і мовчки передвигаючи голі, блискучі від пухлини ноги, ляг назад у свій кут.

На сьвіті розвиднювалось. Сонце пишно сходило на погідне небо, на сьвіті будилиєся льуде до праці, оживали нові надії, лилиєся з серць молитви о хліб насущний, о здоров'є та тихий, супокійний прожиток. У казни того не було. Тут оживала сьвідомість льудська тільки дльа нової муки; перше, що ту доносилося до слуху, то були слова лаїки, перше, що вивалоєся з уст, були прокльата.

— Грім би їх побив та би їх побив, з їх порядками! — воркотів у своїм куті Бовдур. — Держать чоловіка о голоді до десьатої години, доки там якогусь свинопасови не сподобаєєся встати та роздати тоті мізерні крејцарі! Аби їх тільки колько в кождий бік шпигнуло, кільки ми ту тих крејцарів дали!...

В казни вже стояв тої сіриї сумерк, шчо ї за білого днѣа, і Андрії, користаючи з вільнішого місця, почав ходити по казни, хоть ноги його шче дрижали з утоми і голова важила на плечех. Але він чув, шчо його тіло від сеї ночі мов жаром посинане, і його брала обридь знов лѣгати на ті воньучі сінники, котрих, бачилось, сама гнила пара прогризала шкіру, втискала свії бруд до крови. Він ходив і думав.

— І чом то чоловік не машина, така, котру-б тільки розум накручував на свії лад? — думав він. — По шчо шче тої другої, необрахованої сили — чутѣа, котре путає та мішає правильнії хід розумової машини? От і міні, як би по розумному, треба було ту нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоть бідуючи та лихо лихом латаючи, а все би жив та працював та вчивсьа, і був би вольнії, беснечнії... до якогось часу. А то ось... приперло мене їхати до Дрогобича, шчоби побачитисьа з неїу хоть на деньок, хоть на хвиљу. Ну, і побачивсьа, почув у груди нову пульсаціју того чутѣа, шчо так много горѣа принесло міні в замін за краплину своїх солодошчів, — таї теперь опѣать! А жаль, шчо так склалосьа! Тепер ја чују в собі подвіїну силу до роботи, — та шчо, руки звѣзані!

Ходѣачи по казни, Андрії кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, шчо тої невідетуїно водив за ним очима з jakimось диким поглядом. Андрієви почало ставати якось моторошно під дозором тих очеї без лѣудського виразу, блищачих тільки блеском гнилого порохна. Він почав чутисьа шче бильше стісненим серед тих тісних стін, серце його трівожно забилося, немов рвалосьа проч, на јаснії сѣвіт іс цеї відразливої јами, замешканої ошпирем висисајучим звільна теплу кров із груди. Але Андрії не подавсьа тому страхови,

— в його серці надто много було любови до людей, а особливо до всіх „принижених и оскорблених“, надто много було віри в доброту людського серця, а щоб сеїчас підозрівати чоловіка нещасливого як він сам, о які небудь погані замисли. Свою мимовільну дрож і тривогу він складав на змучення і ослаблення тіла і перемагаючи самого себе кинувся на дідове ліжко, щоб троха пропочити. Але по хвили зірвавсь мов обшарений, стрясся увесь, хапався то за груди то за руки, то за голову, трібував ще раз ходити по казни, та не довго зміг. Утома взяла своєю, він упав на ліжко і швидко заснув твердим, мертвецьким сном.

І сниться йому, що якась слизька, погана рука поволи розвертає одіж на його грудех, розвертає сорочку, а далі і груди самі, — кости розступаються перед нею, а рука толочиться в середину, холодна, обридлива. Вона намагає до серця, добирається до него осторожно крізь путаницю жил та артерій, немов ловець, що хоче зловити воробця серед хворосту. Ось вона вже близько, — він чує то по холоді, що проникає в глуп, мов вістрє ледового ножа. Но ось і серце почуло ворога, забилося, заметалося на всі боки, мов пташка в клітці, — натужуєсь, крітається в зад і в боки, щоб не датися зловити. Але таємнича рука, перта незнаної сили, лізе все дальше і дальше, розняла широко кріпку долоню, ще ширше розсечірила пальці і вже туї-туї, туї-туї зловить трепечущє серце, зловить і задавить! Остриї, прошибаючи біль мов блискавка проньав Андрієве тіло, — він прокинувся і схопився на рівні ноги.

— Ігій, а се що таке? — промовив він, протерши заспані очі і розгланувшись по казни. Йому здавалось, немов хтось в одній хвили зняв з його груди великий тьгар, котрим вона підчас сну була нада-

влена, і ще повиділось йому, немов у першім просоннѣ побачив нахилене над собою чорне, страшне лице Бовдура. Але се певно лиш зо сну йому так повиділось, бо тѣгару на його груди не було ніякого, а Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами замотаними в мішок і навіть не дививсь на него, а встроїв очі десь у кут, немов розгльдавав риси плѣм від харкотинь на стіні.

— Е, се певно спинка надавила ми груди, — подумав собі Андрій, відонѣав спинку і знов положивсь на ліжко.

✓ Jego збудило дзѣрканье кльчів і гомін входьащих з роботи арештантів. Вони внесли с собою кашинку сьвіжого воздуха, внесли якийсь запах вольного сьвіта, і в темні, понурі казни повеселіло. А ту ще чорноголови жидок при замітаннѣ найшов чотири крейцарі, котрими дуже втішавсь і за котрі рад би був накупити бог-зна яких достатків, щоб провести празнично нинішній щасливий день. А Стебельський і Дорожівський газда принесли по цілій пригоршці недокурків усяких цигар, тільки що Дорожівський свої гоказав таї назад сховав, а Стебельський розділив свої „на всьу казню“. Ті недокурки, то була єдина заплата дльа арештантів замітаючих канцелярії, таї то заплата дуже дльа них велика і принадна.

✓ Аж ось надійшов і вахмістр з грішми і призначивши на кожного арештанта 14 кр., ііслав двох, т. ї. діда і Митра, в сопроводі поліціјана на місто дльа закупу хлїба таї чого там ще треба. І Андрієви також дали 14 кр., а він доложив до них ще своїх 20, и попросив, щоб купили і йому хлїб такий, як самі їдять і ковбаси. Коли Андрій зі своєї мошонки виїмав тих 20 кр., то певно не бачив того, що с кута блимаючи Бовдурові очі невідступно сьлідили кождий його

рух, мірjali і важили об'єм та зміст мошонки, сьлідили дорогу, куди кладе її Андрій, і якщо усь заздросьту, якимсь гнівом запалали на вид виньятих з неї 20-ти кр., немов ті 20 кр. виньато у самого Бовдура с під серця.

І знов ходить Андрій по казни, і знов думає. Думає про Ганьу, про її житє с чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своє одиноцтво на сьвіті, про своє обезсиленє через утрату коханої лудини. Та ні, — набігає друга, веселіша думка, — ні, ја не одинокий! Је в мене товарищі, шчирі, сердечні, горьачо переньаті тоју ж думкою, шчо і ја, — вони ј поможуть в потребі і порадять і розважать, — та все таки — тут уриваєсь думка оп'ять на сумнім, больучім тоні. Та ні, — набігає нова думка з новоју потіхоју, — атже ј вона дльа мене не страчена: лубить мене, як уперед, не цураєсьа мене, не відгороджуєсь від мене своїм слубом, мов муром, переписуєсь зо мноју, і радить і розважає так само шчиро, як уперед; тај він чоловік хороший і пријатель мій і думок однаких, — ах, та все таки — і знов уриваєсьа весела думка і Андрій мов під вагоју великого больу опускає голову, а з очеј його котьатьсьа дві несьмілі, тремтьачі слюзи, пекучі як огонь і ні крихти не влекшајучі серце. (Він швидко втирає їх і знов ходить по казни, стараєсь не думати ні про шчо, а ні то про звичайні, близькі річи, от хоть про їду.)

— А воно цікава штука, — каже він сам до себе. — Поки не згадували про їду, то поти ј ја не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоть порожній. А тепер нагадали, то ј він, мов старій пес, починає ворчати та крушньатись. Се би в психольогічний дневник втягнути — „вліжанє думки на органічні чинности“... От гарна би річ була вести такий дневник, де би втя-

гано завжди кожди́й об́яв чу́тьа, ко́жде ви́датні́ше вра́жінье і то де́нь за де́нем, до́вши́й ча́с! Ці́кава би ви́йшла ста́тис́тика умисло́вого жи́тьа! Пі́знали б ми, я́кими то вра́жіньями, я́кими чу́тьами на́йбі́льше жи́є чо́ловік, я́ке то је бу́денне жи́тьє то́ї „бо́жої і́скри“, ко́тра в рід́ких, ви́їмко́вих хви́лях та́к ви́соко зно́сить-сьа! — Је́го за́ньа́ла ду́мка та́кого де́вня́ка і ві́н ро́з-би́рав та про́водив је́ї на всі бо́ки, вхо́див в по́дрі́бно-сти, не́мов о́сь-о́сь зби́равсьа са́м је́ї вве́сти в ді́ло. — Тре́ба кі́лькох, кі́лканая́цять лю́деј, со́вісних, ві́дда-них пра́вді, — ду́мав ві́н, — шчо́б во́ни ро́зібра́ли по-мі́ж се́бе го́ловні́ші об́яви пси́хі́чно́ї ді́яльності і шчо́б ко́жди́ пере́важно по́тува́в об́яви сво́го ві́дді́лу, а про́чі ті́лько шчо́ з бі́льшого. Тре́ба до́вголі́тно́ї, ви́трева́ло́ї пра́ці до́ того. Але шу́тка ви́йшла б ці́кава і ва́жна д́ля нау́ки. До́си пси́холо́гі́ја за́ймаєсьа ті́лько ја́ко-стью вра́жінь, а про́ масу́ жі́х ма́ло ј га́дки ма́є. А пре́цінь, ба́читьсьа, ту́ ќлюч до́ ро́зв'язанья не одно́го пси́холо́гі́чного узла́.

По́воли, по́воли та́кі ду́мки про́ нау́ку, про́ тео́рі́ї не тика́ючі се́рцьа і чу́тьа вспо́кої́ли Анд́рі́ја. Јо́му при́гада́лись то́вариші мо́лоді, го́р'ячі, ві́ддані шчи́ро ду́мці про́ сво́боду і шча́сьє лю́деј, — при́гада́лись жі́х спо́ри, жі́х спі́льні зма́ганья до́ по́повнюва-нья сво́го зна́нья, жі́х дити́ньча ра́дість с пі́знання ко́ж-до́ї но́во́ї пра́вди, — і јо́му ста́ло та́к ле́хко, та́к ве-село, на́че ві́н зно́в ме́жи ни́ми, на́че ні јо́го ні ні́кого в сьві́ті не да́вить у́же ві́кові́чна га́дь лю́дського ро́ду — нево́ля! Јо́го уста́ блі́ді, але шча́сливі, ше́пта́ли ми́мово́лі сло́ва пі́сні:

Та́ж не за́всі́гди бу́рли́ве мо́ре, — ти́хеје ча́сті́йш!
Та́ж і в бу́р'ю не всі́ чо́вни ги́нуть! — ти́м сьа́ ти
по́тішь!

А хто знає, може в бурю іменно спасешся ти,
Може іменно тобі ся вдасть до ціли доплисти!...

IX.

Забрязчала колодка, отворилися двері, — се вернулися з міста з закупленими живностями. Почався гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, тьутьун, цибулю, хто на що гроші дав. Арештанти посідали де хто міг і почали їсти. Бовдур, котриј нині був очевидячки роздразнениј, проклинав півголосом діда Панька, що йому дав такиј малиј хлібец, а сему чорномазому підсвинкови такиј великиј.

— Та бо його за 19 кр. а твій за 14, — толкував дід, не зважаючи на Бовдурову клятьбу.

— Штирнајцять би ти зубів випало, торбēju! відворкнув замість відповіди Бовдур і почав по вочому кусати свіј хліб, не крајучи ні ламајучи.

— Та на́ ти ножья, Бовдуре, — сказав Митро.

— На що? Хіба тобі голову відрізати! — гаркнув Бовдур і вкусив усім ротом кусак хліба. В його руках був уже с цілого лиш невеличкиј крајчик.

І Андріј забрався до їди. Він цокрајав принесену ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не минајучи. Дорожівськиј і Бовдур ані словом не подякували, а Бовдур узяв поданиј кусник і не обзирајучи го навіть, кинув в рот, мов у пропасть.

Дивјачись з боку на їдячого Бовдура мож було подумати, що сеј чоловік страшенно голоден, с такоју ненажирливоју захланністю теревив він свіј хліб, так швидко щезали в його роті огромні кусаки хліба. Ще другі ј не прибралися гаразд до своїх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвилю він

сумно поглядавав на своїй порожні руки, а на його лици виднілася така голодна мука, немов би він від кількох днів не мав і кришки хліба в устах. Андрій поглянув на него і напудився того неситого виразу лицьа і тої ненаїдності Бовдура. Яому здавалося, що Бовдур міг би тепер зїсти першого ліпшого чоловіка цілого і що він от-от кинесся на котрого арештанта і відкроїть йому зубами такий самий кусак живого тіла, як ті кусаки хліба, що безслідно пощезали в його роті.

— Чи він у вас завжди такий голоден? — питав Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід поглянув і собі ж живо відвернувся.

— А тобі що Бовдуре? — спитав він. — Шальга на тебе находить, та хочеш льудей кусати, чи що? — А відтак обертаючись до Андріја, дід додав:

— Ні, то лиш нині щось му сьа таке стало, чи нётльу зїв, чи що. А звичајно звантажить отак цілий хлібец, випје с пів скіпця води и лягаје в божіј час на своїм місци.

— Може се ј шальга, не знају, — відказав понуро Бовдур, — але ја їсти хочу.

— А може би пан були ласкаві заждати, аж јім слуги с трахтирні принесуть печеню! — дразнив дід.

— Ја їсти хочу, голоден! — повторьав с тупоју упертостю Бовдур.

— Ну то їдј, або хто ти боронить? — сказав чорноголовиј жидик.

— Не борониш? — звернувся до него Бовдур, впиваючись очима в надпочатиј великій хліб, що лежав перед жидком, — не боронишь, ну то добре. Давај! — І він простьаг обі руки до хліба. Жидик хопив хліб з перед рук Бовдура.

— Давај! — крикнув Бовдур і його очи забли-

шчали якимось страшним огнем, — давај, бо або твоја смерть, або моја!

— Овва, — передразнювався жидик, — або твоја або твоја! Шчо маје моја смерть бути? За шчо? Вступися по добру та хиріј, бо ја јісти хочу.

— А ја також хочу, — відказав лагідніше Бовдур, — давај сюда хліба!

— Чи ти стікся, чи шчо? Чого ти сьа мене вчепив? — крикнув жидик. — Вжесь сьа попустив Митра, то до мене лізеш!

— Давај хліба, давај, змилуєся надомною! — лебедів плачливим голосом Бовдур, але јего очи загаралися чим раз страшнішим огнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, лубчику, — відказав так само лагідно жидик, — іди собі з богом до дідька!

Замість відповіди на сесью побожну відправу Бовдур високо підіймив оба кулаки і разом, мов дві довбеньки, спустив јіх на голову жидика. Мов сокироју підтьятиј повалився жидик до долу а кров з носа і з рота булькнула і полилась на хліб, на поміст, на ноги Бовдура. Але жидик не кричав. Тільки отьамившись він мов скажениј схопився на коліна і обома руками впився ніхтьями в голі, понухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів з больу, почав кóпати ногами, але не міг позбутися жидика. Він хопив јего одноју рукоју за-волоси, а другоју почав гримати в плечі, але жидик не пускав, а чим раз глубше вдајував острі ніхті в Бовдурове тіло, аж с під кожного ніхтья кров виступила. Бовдур не пускајучи жидкового волосьа, сіннувся в зад і жидок унав лицем на поміст. Но ј ту шче він не пустив голосу з уст, але швидко хопивши закровавлениј хліб, замахнувся і на óсьмін ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелкотіло в

нуті. Бовдур пустив волосьє і хопивсьє обома руками за живіт, немов побоївсьє, шчоб тої як розбита бочка не розлетівсьє на кусні. А між тим жидик підньавсьє є хлібом на рівні ноги. Јего лице, посиніле з больу і злости, було ціле маїже в крови, з очеї виступали сльози, губи розбиті віддулись а зуби міцно стьалисьє — оттак він випрьямивсьє і не кажучи ј слова заманувсьє на Бовдура другиј раз важким бохонцем хліба.

— Та розбороніть јіх, — біїтєсьє бога! — кричав остовпілиј з перельаку Андріј, відвертајучи очи від того страшного виду. Він був дуже вразливиј на всьакиј біль, а на чужиј більше јак на свіј, і јому здавалосьє, шчо кождиј удар влучаје в него.

— Ајакже, шче чого не стало! — відповів дід, јідьачи дальше спокіјно, — не треба! Таже јім то потрібно, трохи розрушатисьє, розімјатисьє, — на печінки лекше. А шче јак є себе троха тої поганойі крови сцідьать, то вже ј гет-гет јім полекшіје. Дајте лишь спокіј, — вони так јак ті собаки: погризутьсьє ј полижутьсьє. А јакби хто бравсьє јіх розбороньувати, то ја не знати о шчо заложусьє, шчо вони б оба кинулисьє на того.

А між тим борці, запінені, спосочені, стојали на готові і ждали, хто кого першиј ударить. Але лиш хвиљу ждали, а відтак оба, мов на коменду, кинулисьє на себе. Бовдур ударив жидка кулаком по руці, і з неї випав хліб, но за то жидок лівоју рукоју зајіхав Бовдурови межє очі. Відтак счепилисьє разом і вже не видно було, хто кого бје, штовхаје, дре, калічить, аж поки оба не попадали на підлогу і не пускајучи оден одного з рук, разом мов два звірі не заревіли: Гвалту! Гвалту! Ратујте!

На крик влетів до казни капраль є тріпачкоју в

руці, а видьачи борців покровавлених на землі, кричачих і все ще не перестаючих дертисьа, обернув тріпачку „старшим кінцем“, т. ї. взяв ремінь у руку, а дерев'яним держакон почав на-осьліп цідити обох, куди попало. Залускала ручка о кістки, загепала о набрескле, напухле тіло, мов о подушку, — а борці ще не пускалисьа, ще не переставали кричати, мов пацьуки, котрим незручній різник лихо ветромив ніж у груди. Капраль розльутивсьа ї собі ж ї, не кажучи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт по під ребра. Аж тим способом йому вдалось розборонити їх. Вони попускали оден одного ї роспирелисьа по кутах, але капраль не переставав лущити їх держакон, куди тільки міг засьагнути.

— А драби! А злодії! А опришки! шиців задиханиї капраль. — То вам не досить одного, ще сьа бити будете? Пождіть гадьуки, ја вас научу!

— Та то він мене зачепив! — заревів жидок с плачем, — Хотів ми видерти мій хліб! Шчо ја му винен?

— А ти пацьуку нешкрептаниї! — рипів капраль і знов на Бовдурову спину посипалисьа держакон мов град. Бовдур мовчав зігнувшисьа в дугу, аж поки капраль не втомивсьа і не перестав бити.

— Га, погди, навчу ја тебе — другим хліб відбирати! Мало ти свого, неняїде мерзенниї? — кричав капраль ідучи до дверей.

— Мало! — глухо, понуро відповів Бовдур.

— Шчо, ти ще пашчеку рознимаєш? — льутивсьа капраль, замахуїучись з далека тріпачкою. Не будеш мовчати, ти гноїу смердьачиї? Отже пожди, як ти сего мало, то ї того не будеш видів! Пропостьсьа троха! Не будеш такиї скориї до біїки. Навмисне буду просив пана вахмістра, аби ти завтра нічого не дали!

Будеш ти ми свистав, чекай! А ви ту пам'ятайте собі — обернувсья капраль до прочих арештантів — не дайте му ніхто і поньухати нічого! Наї песьа кров знає, як битись! А скоро шчо пічне, зараз мене кличте, — ја му зроблю справу!

Понура, важка мовчанка настала в казни по виході капралья. Шчось немов усім здавило горла, кусник хліба не јшов нікому в рот. Всі чули, шчо те, шчо сталосья перед јіх очима, надто вже погане і нелюдське.

Тільки Стебельськиј, сидьачи на підлозі на тім самім місци, де звичајно спав, јів спокіјно свіј хліб, закусував маленькими кусниками ковбаси, а коли настала цілковита, глуха тиша в казни, він, обертајучисья до Андріја і обводьачи рукоју кругом по казни, сказав: *Номо homini lupus!*

Андріј, блідіј як смерть, устав, обернувсья до Бовдура, тремтьачого, скуленого в куті, закровавленого і синого як боз, але тој вид відобрав му оп'ять силу, — він не міг і слова промовити, — стојав та дививсья з виразом глибокого больу на лиці.

— А видиш, треба ти було того? — відозвавсья дід Панько, беручисья знов до јіди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре, — промовив нарешті Андріј, — јак ти такиј голоден, то було сказати міні, ја ј так свого хліба не зјім. По шчо було біјку зачинати, — ја тобі дам хліба, кільки хочеш..

І він узяв свіј хліб, відкrojів з него невеличкиј кусник дльа себе, а решту подав Бовдурови.

— Не треба ми твого хліба! Жри сам! Дависья! — реянув Бовдур, не підводьачи очей до гори і шпурив поданим хлібом під ліжку. Андріј задеревів зо страху та з дива і не кажучи ј слова, відступивсья. А Ми-

тро поліз під ліжку, підняв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

— А тобі, тумане, шчо такого? — сказав грізно дід Панько до Бовдура. — Пошчо сьвјатим хлібом мечеш! Кольки би тѣ сперли, ти відміно якась!

— Вас усіх нај зіпруть — буркнув Бовдур, — усіх! І мене про мене!...

Сказавши те він ударив кулаком о підлогу, аж луск пішов, а відтак звивсь в клубак і ляг на своє місце.

Х.

Андріј довго ходив по казни, поки зміг зовсім успокоїтись. А коли вернулисьъ його духові сили, він старавсь летіти думкоју гет-гет с того проклятого місця плачу, недолі, та запереченья всьакої лъудської гідности. Він переносивсь думкоју в јінші, крашчі місця, де молоді, чисті серцьа високо понад усе піднимали хоругов лъудськости, де виковувались потужні фальанги, шчо колись — незадовго! — мали стати до боротьби за лъудськість, за јејі сьвјаті права, за јејі вічні, природні змаганьа. Він переносивсь думкоју ј туди, де билось једине жіноче серце, прихильне до него, може в тіј хвили заливајучесьа кровју з жалью над јего нещастьем. І в думці він потішав своју Ганью, скріпльав својіх товаришів — сьміло держати в гору підняту хоругов, не спускати јејі ані на хвиљу, бо лъудськість тернить, вона принижена, придавлена, притоптана в міліјонах а міліјонах!...

Він думав про своје діло, про своју лъубов, про своје нещастье. А про Бовдура з јего бодем і гнівним завзьатьем јому ј гадки не було.

Ех, голово молода, запалена, самолюбна! В сьв'я-
 тім своїм запалі ти ї не бачиш, які самолюбні всі
 твої думки, всі твої змаганья! Атже ж діло твоє,
 хоть і їде до всесьвітнього братерства і вселюдського
 щастья, — чи не дльа того воно тобі так миле, так
 дороге в тії хвили горья, шчо воно твоє діло, шчо
 в нім сходьаться всі твої мисли, бажанья, переко-
 нанья і ціли, шчо працювати, а навіть терпіти дльа
 него справляє тобі приємність? Атжеж льудина,
 котру ти льубиш, хоть і нічим не в'яжучи, хоть і зрі-
 кајучисья її посіданья, хоть і бажајучи її щастья з
 другим, — атжеж тота льудина хїба ж не тим тобі так
 мила, шчо при нїї уїляли најшчасливїїші хвилі твого
 житья, шчо її поцілуї ї доси горьать на твоїм лиці,
 шчо дотик її ніжної руки ї доси ласкає всі твої
 нерви? А ї теперїшне твоє нещастье, хоть і як важке
 та прикре, все ж таки не без приємности дльа тебе,
 все ж таки будить в твоїї душі думки: се ја терпљу
 за правду, за вољу! Ех, голово молода та самолюбна!
 Покинула б ти на часок заїматисья собою, потїшати
 себе, — погльанула б ти довкола себе пильно, уважно,
 братерським, льубячим оком! Може б ти побачила
 близь себе нещасливїїших від себе! Може б ти побачила
 таких, котрим ні відки не сїає промїнь потїхи,
 навіть такої, як тобі! Може б ти побачила таких,
 котрі на се дно суспїльного гнету не принесли с со-
 бою нічо, нічо: ні думки ясної, ні спомінок шчасли-
 вих, ні блискучої, хотьби обманьчивої надїї! Може б
 одно твоє слово шчире та привїтне осолодило їм їїх
 дољу, втишило в їїх серці боротьбу страшнїїшу від
 всего, шчо ти ї подумати можеш, розломило округ їїх
 серцьа грубу ледову кригу, наморожену бесконечним
 невсинушчим горем!... Та ба! Велике горе то вже має
 до себе, шчо замикає серцьа льудські, мов вечірнїї

холод цвітязь, стьагає їх, мов мороз тверді тіла. І з замкнутими серцями, здавленими устами проходять поруч себе нещасні, котрі нераз кількома словами, одним стиском теплої, братської руки могли б позбутися половини свого горя, проходять поруч себе — і мовчать... Ех, льуде, льуде! Не убійники, злодії і переступники, не пануючі і піддані, не кати і катовані, не судьї і підсудні, а бідні, прибиті, одурені льуде!...

А між тим Бовдур лежав у своїм гнилім куті, з больучим, гниучим тілом, розбитою душою, без проблиску надії, потіхи, відради, — а в голові його вертілися свої думки, проносилися неясними картинами свої споминки.

Нужда від малечку, від дитинства... Погорда, штовханці, побої... Насьмішки дітеї, шчо сторонили від него, не приїмали до своїх забав... Баїстрок! Знаїда! Бовдур!... Тяжка праця у лихих, чужих льудеї... Слота, морози, спрага, втома — все то тільки газді доскульє, а најмитови ні! — — Наїмит зелізняї, — најмит видержить... мусить... за то плату бере!... Хирльаве, слабовите, замліле, лихо плачене, лихо зодьагане... Без приїателя, без побратима... Ні, був приїатель, був побратим — у Бориславі, при корбі најшовся. Шчириї приїатель, вірниї побратим, душа не чоловік. Ха, ха, ха!... А позавидів, позавидів јединого шчастья, — відбив дівчину, взяв, оженивсь!... Як би то бідному не все вітер в очи віјав, то би... може бідниї і бідним не був!

От в таких уриваних картинах, переплітаних словами півголосом, шептами, проносилися перед Бовдуровою тьамкою јого перші молоді літа. Нічо в них не було відрадного, нічо такого, на чім би могла спочити душа, чим би могла порадуватися згадка. Але

думка летить даліше, перевертає минуле карта за картою, немов чоловік, що в книжку вложив гроші і квапиться знайти їх межі картками.

Що погнало Бовдур до Борислава? О тім він і згадувати не хоче. Се така думка, що морозом проймає. Але швидко, швидко він, здається, буде мусів докладно ї тото собі припімнути. Досить — він утік і втікаючи, ще раз позирнув з горбка на палаючі... але чи вечірним блеском? — хати і прокляв їх. І нікому, ні перед ким він не визнав, с котрого се села він утік, хоть тому минуло вже п'ять літ. Хто знає, може ї сам він уже забув назву нещасного села?...

В Бориславі він віджив троха. Хоть робота погана, та все таки платили зразу добре і їсти було що, не так як в службі. Немов голодний вовк кидався він на їду, і їв, їв без тямки, — проїдав усе, що заробив, ходив мало не голий, а їв, щоб хоть раз чути сить у собі. Пити з разу не пив, аж відтак почав, як ї ї не стало. Тоді роспився, здорово роспився!...

В Бориславі, при корбі, Бовдур і стоваришувався перший раз в своїм життї з одним таким же круглим сиротою, як і сам. Щира була лїудина і Бовдур через чотири роки жив з ним, як з рідним братом. Вони працювали разом, жили разом і маїже ніколи не розставались. В потребі ратували оден другого, не питаючи: а коли віддаси? — хоть правду кажучи, Бовдур бїльше брав, нїж давав. Він і тепер, хоть уважає Семена зрадником і фальшивим, все таки радо згадує ті часи свого товаришування. Гарні були часи, та дїдько взяв. А шкода, що не потрївали довше!

Аж задля дівчини побратими розсталися. Польу-

били оба одну, бідну, нужденну робітницю, круглу сироту як і самі, виролу в погорді та притиску, навиклу до мовчачого послуху, до покірливості безграничній, до відречення від власної волі, від власної думки. Диво сталосья тоді з Бовдуром. Јего різка, самольубна, дика, немов кільчаста натура стала шче різчоју і дикийшоју при тіј тихій, лагідній, послушній і добрій льудині. Він льубив жејі, але јего льубов шче дужше гнула жејі до долу, ніж дотеперішне житье. Кілько сварки, кілько побојів витерпіла вона від него! Кілько горьачих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від нејі ј слова противного. І то льутило јего. Він допікав јіј до крайности, шчоб збудити в ній відпорну силу, а між тим жејі сила — то була податна, мовчуча і слухняна льубов. Бо вона, тихе јагня, льубила сего звірья! І тота льубов додавала јіјі сили — зносити всі јего, на вид безумні, но вицпивајучі з јего натури примхи, відплачувати нестошчами за побојі, ніжностъю за лајку і прокльятъя... І як він не прозивав жејі! І сукоју і жабоју, — вона нічому не противилась. Аж в кінци він почув обридженье до тојі безграничній покори та податливості, і хоть не перестав жејі льубити, то раз в приступі гніву побив і нагнав від себе. Вона пішла — до побратима, побралисья швидко, — вже ј дитинка је...

— І вона, сука, шчаслива з ним! — бурчав Бовдур. — Обоје такі... розмазливі! — Біс јіх бери, — не хочу ј згадувати за них!

Кілько раз він уже зарікавсья, шчо не буде згадував за них, — а вони самі лізуть на гадку! Бо вони обоје силоју контрасту споріднені з јего душоју, доповняјуть жејі, — бо в јего серці, під грубоју ледовоју кригоју тліје шче ј доси неугасла іскра — льубови дльа тих двојіх розмазливих льудеј!

А відтак все скінчилося. Все пішло виворотом. Він почав пити. Біс побори! — крішко пив! Бувало приїде рано з роботи — він ходив на ніч до ями — таї просто до шинку. Жиде, даваї їсти! Добре. Жиде, даваї пити! І пїе, поки в кешени грошеї стаїе, поки може вдержатися на ногах. А як ноги відмовлять службу, паде під лаву і спить аж до вечера, доки знов не збудять на роботу. Се вигідно, — не тре хати наймати. Жид в день не викине с шинку, хоче, шчоби ї на другиї раз приїшов, — шче ї жидові пси рот оближуть, чисто!...

Се був єдиний час, в котриї тепер Бовдур вдумувавсь з якимось пїаним замилуваньєм. Тої час вічного одуру, вічного похмілья, вічного беззв'язного шуму видававсь йому єдиним правдиво ї всеціло щасливим часом єго житья. Нічо єму не хибувало, — а впрочиї, чорт знаїе, може шчо ї хибувало, але він, бігме, ні о чім не знав. Думки ніякоїї, споминок ніяких, тільки шум, мов млинове колесо в голові гуркотить.... Турrrrr-rrr! А все: льуде, хати, сонце і небо і цілий сьвіт кругом, кругом, кругом! Турrrrr-rrr!... А більше нічо, ні на землі ні в небі, ніде нічо!...

— Ах, шче би раз так, хоть денюк, хоть хвилю, господи! — зітхнув Бовдур. — Забув би чоловік, а то починаїе оживати все, все, — починаїе рушатись!... Або коби так: встаїу завтра рано, а ту в голові шумить, крутиться: турrrrr! — перед очима мішаїесьа, кругом, кругом, — виджу, а не пізнаїу, чуїу, а не розумїїу, жиїу, а сам о тім не знаїу, — і так на віки, на завжди! Шчоби ї не пити і вічно пїаному бути! Шчоби вже зовсім, зовсім одурити!...

— А як ні, то шчо? Наї їдуть згадки, доки їдуть. Клин клином вибїємо, — погане шче поганіїшим! Виходу нема.... Таї пошчо шукати?... А шче перед

кінцем раз, але... гарррно!... П'ятдесят, тільки без двох шісток, — бігме шчо варто!... Тај стратити не мају шчо!...

— А моја молодість?... — Чорт жејі бери! Саме бодачье, сама кропива! Прокльатье на нью!

— А вони обоје?... — Чорт їх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу ј споминати!...

— Але може шче колись було би лінше...? — Ні, не надісьа! Пуста надіја! Прокльатье на надіју!

— Але він, — може у него отець, мати?... — То нехај собі, — у мене їх нема ј не було!

— А може... яка...? — Ігіј, ја би мав на те зважати? А міні шчо до того? Нај іде за другого!

А може...? — Ну, шчо шче? Нічо більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!... Ох, як болить, як пече, як щемить! І ту і ту і ту, — всьуди, ціле тіло!...

Вже була глуха ніч, опівніч. Всі арештанти спали, мов попривальювані колодами. Спав і Андріј і не чув тих уриваних бесід, шептаних півголосом, не чув і не знав тојі страшнојі муки чоловіка, здиченого недолеју, а здиченьем доведеного до крайнојі роспуки. А прецінь, хто знаје, як би вчув був Андріј сі слова, як би подумав був про сьу муку, — може одно јого слово було б могло жејі втихомирити і спинити жејі страшні насьлідки. Але Андріј за тој час спав спокіјно коло Митра і в сні обіјмав своју ј не своју Ганью...

XI.

Знов день, гамір, прокльатья ј насьмішки, брязканье колодки, крики, робота. Знов ходить по казни Андріј блідіј і ослабленіј нестачеју воздуху, і думаје. Але сухіј кашель зачинаје душити јого слабі груди і мисли зачинајуть путатисьа в голові. Він чује

страшну втому в тілі, немов воно у него олов'яне. Ах, спочити, полежати вигідно, супокійно, — під небом погідним, на чистім воздуху, в холоді!... Jego льбовні сні бліднуть і дармо він старається викликати їх в своїй уяві з давньої живостю. Навіть лице Гані не хоче вказатись йому, а все тільки перед затуленими очима мигають дикі, почварні лица, з розчухраним волосєм, немиті і грозьачі. Він ляг горілиць на ліжку, широко ростворив очі і вдивлявся в стелю, стара-
 јучись не думати, не споминати. Але ось стеля ожи-
 ває, стьагається, росширюється, хитається і звільна на
 її буро-жовтім тлі виступають крізь сумерк ті самі
 погані, грозьачі лица, спускаються з гори, нахиль-
 јуться над ним, німі мов трупи. Він зривається і знов
 починає ходити.

— І шчо таке зо мноју сталось? говорить він сам до себе. — Атже ја не був склонниј до гальу-
 цинаціј! Відки нараз вони мене переслідують? Чи
 так швидко грижа підјіла мене? Та ја, бачиться, ј не
 гризусь так дуже!... Ігіј, се погано!

А Бовдур у своїм куті також лежить тај думає. От, як у него будуть гроші, то буде штука сховати
 їх так, шчо би не најшли та не відобрали. Але як
 мајуть відобрати, коли ніхто не знатиме? Тре буде зро-
 бити себе божевільним, або як будь, шчо там міні
 до того! Пријде час, — пријде ј порада. А тільки схо-
 вати добре, ну, то відтак би чоловік шче собі раз по-
 зволив, а гарно, так, шчо би стало за всі рази! Насам-
 перед хліба, хорошого, білого, — ні, булок, а досить,
 досить, шчо би насититись. Ковбас, мјасива цілу ко-
 пищу! А відтак пити, пива, вина бутельками! А все
 бутелька на раз, бутелька на раз, шчо би в голові вічно
 шуміло, вічно кружило, шчо би нічо, нічо не набільу-
 валось, не думалось, не споминалось! Все кругом, все

кругом, аж поки кінець не буде. А кінець шчо? Одна хвиля! І зовсім не страшно, коби тільки в голові шуміло та крутилося... А впрочім побачимо, чи страшно буде, — все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!... — обзивалась несьміло якась тиха думка з глибини Бовдурового серця.

— Чорт бери! А ја не молодий? — відказала друга думка. — Він був доси щасливиј, тільки щастя зазнавав шчодень, кільки ја ј за цілиј вік не зазнају! Се не по правді, — треба троха поміньатися!

— Але може б не конче...? — закидувала знов несьміло тиха, глибока думка.

— Або шчо? По шчо бавитися? — відрізала знов голосна, пануюча думка. Дльа нас обох лішше буде, швидше скінчиться!

— А може у него отець, мати?... — Чорт јіх побори! Нај знајуть лихо! У мене јіх нема ј не було, — а ја ж шчо, не чоловік?...

Але диво! Хоть голосна, пануюча думка так досадно старалась успокојувати Бовдура і утвердити јего на повзятіј раз стежці, — все таки він чогось дрожав усім тілом, позирајучи скоса на Андріја та бојазко стискајучи шчось в руці, шчось, чого ј сам бојавсьа, а прецінь стеріг мов ока в голові.

— Јісти хочесь, — воркотів він, — страх јак јісти хочесь! То він, прокльатиј, своїм хлібом наслав на мене голод! А такий чиниться добрий та лагідний! Ні, небоже, — не поможе тобі твоја добрість, не здурить!...

Двері відчинилисьа і до казні встромив голову стариј поліцијан з добродушним лицем.

— Пане Темера! — промовив він ласкаво.

Темера зіснувсьа. Јему почулосьа, шчо се голос

його вітця, такий самий, який він чув ще давно, давно, в дитинстві. Він приступив до дверей і почав глядіти на лице поліційана, але не міг його пізнати.

— Шчо, не можете мене пізнати? Ну, певно, де тото, — ви ще маленькі були, як ја с Тернополя пішов. А ми з вашим небіжчиком татунем сусіди були і пријателі такі, шчо боже! Дај му там господи душеньці лехко! Але шчо ж то з вами сталось? Аж јем свої уха забув, як сказали, шчо ту Темера сидить с Тернополя! Шчо, гадају собі, за Темера? Там усе го лиш јіден був Темера. Певно то син його, або шчо! Відний хлопче! І ту вас межи таку збрідь всадили! Ја вже просив пана інспектора, — і він обіцяв, шчо від завтра будете сидіти на стражници, — ја ручу за вас.

Темера шчирими словами подякував старому, але на Бовдуровім лиці при тих словах мигнуло шчось мов тривога, неначе от-от јому вирвесья шчось з рук, шчо він уже вважав на безпечно своїм.

— А може вам треба буде шчо принести—јісти, пити? — питав далі стариј. — Нині капралья нема, замість него ја мају кључі, то ја вам принесу. Зладьте лишень, ја зараз пријду, бо мају ще піти до канцелярії.

Стариј запер двері і потъунав до канцелярії. Андріјеви стало аж веселіше, аж лекше на груди, коли почув ті пријазні, шчирі слова, коли пізнав, шчо ј ту је добра душа, котра шчо може робить дља него. Ах, як він утішивсья звісткою, шчо завтра його переведуть на стражницю с цејі кори! Јому бачилось, шчо се він завтра вије зовсім на волю. Сьвітло, воздух, зелень, жива природа, ті щоденні звичайні дари божі, котрих ціни звичајно чоловік не знаје, не бојачись јіх

утратити, — як жеж дорогими, як пожаданими були вони тепер дльа Андріја!...

— Пане! — перервав його мисли своїм різким голосом Бовдур. — Кажіть принести горівки, квартиру цілу, то буде на пару раз.

— А вольно ж ту принести? — спитав Андріј.

— А чому ні! Стариј принесе!

Андріј сам не пив горівки, але знав, шчо дльа прочих арештантів се буде великиј празник, коли зможуть випити по порції, — тож попросив старого, шчоби приніс горівки, ковбаси і шче денешчо до їди. Стариј з разу вагувавсьа, чи приносити цілу квартиру, але коли јему Андріј допевнив, шчо буде бачив на те, шчоби пито по трошки, тај шчо впрочім на девјать душ кварта горівки і так не значить нічо, стариј рішивсьа вволити јого волю.

Полудень. Весело гомонѣючи засіли арештанти до-вкола принесеної горівки та їди. Їх очи радувалисьа тим празником, јакого давно вже ј послихом не чували. Всі дякували Андріјеви за јого добре серце. Тільки Бовдур, мов колода, сидів у своїм куті і раз у раз пас очима фляшку з горівкою. Аж ось нараз він схопивсьа, хватив фляшку, обіјмив кріпко обома руками, приклав до рота і почав підити. Всі з разу зачудувані позиралисьа на него, але згоді кинулисьа відбирати. Та не швидко јім се вдалосьа. Мајже пів фляшки спорожнилосьа за тој час в Бовдурове горло.

— А суха ж би тебе јалицьа побила, ти бајстре поганиј! кльав дід Панько. — То не чекајеш својеї черги, але дудлиш наперед усіх, як свиньа?...

— А-а! — ревкнув відсапујучи Бовдур. — За се бігзаплать! Се по давньому, по бориславськи! По всіх жилах мов рукоју провів, а в голові шумить, бурлить, туррр!...

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот і заточу́ючись упав назад в свій кут.

Довго ще гомоніли арештанти часту́ючись горівко́ю, довго відказували на поганого Бовдура, але тої лежав, немов і не чув їх бесіди, — тільки очима клінав, позира́ючи бездушно протів себе.

— Ов, десь ту в мене був ніж, — похопивсь Андрі́й, маца́ючись по кешенях, — та́й десь, бачу, чи витря́сся чи шчо! Не ма́ю чим хлі́ба вкρόїти. Воно то́ ж ніж не мудри́й, а все таки не так шкода, як не-вигода.

— Шука́йте добре, — сказав дід Па́нько, — ніж не і́гла, в казни не сьмі́є пропасти.

Але но́жа не було.

— Ну, то кра́йте ось мо́їм, а відтак будем шу-кати, — сказав Митро. — Мо́же́ як је́сте спали, та де затря́сся крі́зь дьа́ру до сінника. У нас і таке мо-же бути, — а́діт, які́ сінничичи́щья дьа́раві!

— І то правда, — сказав дід Па́нько, — тре́ буде відтак пошукати.

Але всі арештанти так загу́торились та забала-кались при ї́ді та горівці, шчо відтак по́лягали спа-ти наві́ть думко́ю не веду́чи про ніж. Заснув і Бов-дур. Тільки Андрі́й, не пивши горівки, ходив по казни, ја́ки́сь аж немов здоро́віши́й за про добру новину, ві-шчу́ючу завтрі́шне уві́льненње с це́ї погано́ї нори.

— Ех, коби то швидко́ ж зовсім бути вольним! — прошепта́в він зі́тха́ючи. — Почала б сьа нова робо-та, нові змаганья, і чень би бо́да́й шчо-то́ зробило́сь. Але треба взьати́сьа поря́дно, зв'язати́сьа всі́м до ку-пи, не тратити на боки ні часу, ні гроше́й! Тре́ вчи-ти́сьа, много вчити́сьа, та не ті́й мертвечи́ні, котро́ю забива́ють голови в гі́мназі́ях. Ах, не багато чолові́к закошту́вав правдиво́ї науки, але ја́ким же́ж то́ јін-

шим сьвіжим духом віє від неї! Як лиши до неї душа! І чому тільки льуде опираються на її, з гори, с погордоју дивяться на її здобутки? Чи тому, шчо вона тих здобутків не видає оконченоју, безгльадною правдоју? Ах, а льудьам треба шче авторітету, котри би з гори диктував догми, — треба шче писанія, котре становило б альфу і омегу мудрости, но за котрим усе було б або фальшиве або злишне!... Та ні, не довго тріватиме ланованье авторітету, — з усіх боків встають живі уми і вальать і вальать тоту стіну, шчо тисьачі літ заслоньувала очи льудеј. Коби швидше — посьлідній удар! Коби швидше воля, ясна як день, широка як сьвіт, знајуча тільки природу і льубов братерську!...

— Шчо наша муравлина праця дльа такої огромної ціли? Шчо дльа неї наші дрібні муки, наше ціле житье? Пилинка супротив гори! Та все таки гора зложена с пилинок. Та все таки вірадно хоть на атом причинитисьа до прискореньа великого діла!

— А може всі ті наші думи, наші змаганья, наші бої, — може все те опять тільки одна огромна помилка, яких тисьачі прошуміли доси, мов пусті вітри, понад чоловіцтвом? Може праця наша на нїнашчо не здала? Може ми будуємо дорогу по за шльахом, кладемо місто на безльудному острові? Може најблизше покоління піде зовсім не туди, лишить нас на боці, як памјатник бесплодних змагань льудських до непотрібної ціли?... Ах, така думка краје серце, гризе мозок! Та шчо ж, і вона можлива! І на таку крајність ми мусимо бути готові, і скоро б дорога наша показала сьа несхідною с природними законами загального розвитку, з вічними льудськими змаганьями до добра і загального шчастьа, — сејчас вертати!...

— А поки шчо, тре јти наперед. Коби лиш на

вольу! Шчо мож буде зробити, те і зробимо. Шчо би тільки по совісти, щиро та розумно, — о проче не дбаймо!...

XII.

Настала ніч. Сп'ять арештанти, важко дишучи густим, затхлим воздухом. Часом сеї та тої закашляється довгим, сухим кашлем, обернеться на другий бік, зітхне глибоко, або крикне крізь сон. В казни шістьма густа, бо і на дворі хмарно та душно, а здалека, з над Діла гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. В його души ще темніше, ніж в казни, тільки шчо втомлені довгої мукої, заглушені горівкою не плинуть уже думи, не ворухаються споминки. Він сидить на своїм леговищю і держить в руці Андріїв ніж з довгим, огородницьким вістр'єм. Jego пальці час від часу смотрять те вістр'є, немов трібують, чи досить воно острє, — але ціле його тіло тремтить якоїсь тривожної дрожі, обливається холодним потом. Він жде, аж на дворі і в казни зовсім утихне, жде глухої півночі.

— Гримить там, — воркоче Бовдур, — при громі твердше спитьсья. І ја би заснув... Ах, коби то заснути на довго, на віки!... А хтось ту нині так засне!

Се речення вдарило його своєю несподіваною різкістю, — він стрепенувся і замовк.

— Ігій, — почав він знов по хвили, — шчо то за чортівська річ — слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік увесь зледеніє, немов би не знати шчо зробив. А гадаї без слів, то нічо, можна. До найстрашнішого очи привикають, а вухо, то біда, — зараз бунтує!...

— Але шчо там, — все баяка, — коби лиш гроші! А подумаєш, — бігме, які то льуде дурні. От і тої... Тільки грошеї має, а чи вміє він їх обернути собі на пожиток? Купить дешчо і сам того не їсть! Я би не так! Ех, то бим си шче ужив, бодаї с кілька день! І ужију, бігме, шчо ужију! Ану, може би вже час?...

Він піднявсья і почав прислухуватись. З разу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами поліційани-вартові.

— Но і шчо ж, — говорив оден, — не застали вже того бідолахи живого?

— Ні, — акурат як прибігли, то шче був троха теплий. Та де? Горло аж до самої кости перерізане!

— Господи, — бубонів другий, — відав уже кінець світа настає! Такий сьа нарід зробив поганий, так оден на другого ворогує, дихати брат брату не дає! Ну, та чи мавже тої серце, такого молоденького...

Ту заgrimіло голосно і Бовдур не дочув поліційанових слів. Але його знчала тривога. Він скуливсья в куті і цокотів зубами, немов би поліційани відгадали його замисли і ось-ось приїдуть вїзати, січи його живцем. Він опустил руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Сталевиї стукіт переразив його дужше, ніж грім. Він сів у кут, скуливсья і зажмури́в очі, заткав вуха, шчоби ніякі внішні вражінья не доходили до него. Сам не знајучи, коли і як, він задрімав на хвиљу.

Нараз прохопивсья і трохи не закричав на все горло. Лому снілосья, шчо він бриде по кровавії річці; но ось через неувагу він надібав на глубінь і шубовснув у ньу. Кров кінуча, тепла, жива, злорадно плещучись та плускотѣючи круг него, заливає його, закриває все тіло, уста, очі. Він хоче ратуватись, але

чує, шчо кров, мов тьагуча смола, обпутала јего тіло, скувала јему руки і ноги. В тім він прокинувся.

— Га, шчо за страшній сон! Аж душно, аж јем зіпрів! Але шчо сон, — пустиј вітер!... Ну, а може би тепер уже час?...

Він знов встав і довго надслухував. Нічо не чути, крім диханьа спјачих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Но нараз, мов опарениј, підхопив руку до гори. Він ухватив був старого жида за горло і почув, јак під јего пальцями товчесьа, мов жива, кров в жилах та бігаје голосниця, мов стрівожена јего дотиком.

— Христос би тья побив, жидьуго! — воркнув Бовдур. — І так јем сьа псьојі пани напудив, немов бим був рукоју хопив гадину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і најшов ніж. Відтак стиха, на пальцях почав пробиратися ід ліжкови, де спав Андріј. Він насамперед обмацав јего, чи не спить він обнявшися з Митром, а пізнавши, шчо ні, сьміло взяв Андріја за шівперек, підняв до гори, мов дитину, і лехко, нечутно положив на землі.

— Так, ту ліпше, — буркотів він. Буде трепатися, то шчоби не побудив других.

Андріј слав твердо. А тільки діткнувши головују мокројі підлоги, він стрепенується і закричав крізь сон: Ганьу, ратуј!...

Бовдур думајучи, шчо він збудився, швидко нальаг му коліном на груди, лівою рукоју хопив за горло а правоју черкнув шчо моци. Андріј затрепався і крикнув, але не голосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. Тој замахнувся ножем другиј раз, видьачи, шчо Андріј сильно трепочесьа.

— Де гроші? Давај гроші! — шепотів він над Андріјем.

— Ох! — стогнав Андріј, — гроші... в старостві... відобр...

Не докінчив. Вістрье ножа в тіј хвили перетьало голосницю, перетьало жили, аж до кости. Кров жбухнула сильніше, рухи тіла ставали чим раз слабші, аж зовсім перестали. Андріја Темери не стало... А його думки, його надії, чи ј вони пропали разом з ним? Ні! бо ті думки, то людськість, а він, леліючи їх, був тільки одноју маленькою часткою людськості. Но людськість тим тільки ј жије, шчо одні јејі частки раз у раз гинуть а замість них нові повстајуть...

А Бовдур клячів над ним, мов громом пробитіј. Гроші відобрано в старостві, — значитьсьа, він за дармо зарізав Андріја! Немов полуда, спало засьліпленє з його очеј... Шчо він зробив?.. За шчо позбавив житья сесю молоду людину? Шчо за прокльатиј чар заляг був над ним?... Він довго туманів над Андрієвим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Јого права рука все шче держала ніж, а ліва, мијучись в Андрієвіј крові, стискала молоде, холодніјуче горло...

Нараз чијась холодна рука діткнула його плеча і глибокіј сонніј голос сказав: Ти шчо робиш, Бовдуре?

Се був голос Стебельського, котрого збудило стогнанє Андріја.

Бовдур нічо не відповідав, не дрожав, не бојавсьа, — клячів каменем над трупом Андріја.

— Шчо робиш тутка? — питав Стебельськіј, термосьачи Бовдура за голе плече. — Чому не спиш?

Здавалось, шчо слова Стебельського і дотик його холоднојі руки звільна будили Бовдура з остовпінья. Він ворухнувсьа, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, мајже веселим тоном, в котрім і сьліду

не було давної дикої жорстокости: Постій, побачиш комедію.

— Та яку? питав тихо Стебельський.

— Ну, вже будеш видіти.

Він встав, переступив через трупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями шчо сили загри-мав о двері. Гуркотанье те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини на дворі. Всі арештанти позри-вались на ноги.

— Шчо ту таке? Шчо ту таке? — питали всі стрівожені.

— А пан де? Де пан Темера? — питав Митро, не чуючи коло себе Андріја.

Але Бовдур не слухав того гомону, стоїав коло дверей і шчо моци гримав кулаками.

— Та чи ти сказивсьа, чи шчо? — кричав дід Панько. — Чого гримаєш? Шчо то маје бути?

— Та якась комедіја, — відповів Стебельський, — тільки не знати яка.

З вартівні доніссьа крик, прокльатъа. Се капраль збудивсьа, хопив ліхтарню і як був, в сорочці і шта-нах, прилетів ід дверем.

— Шчо ту за сто дідків гримаје? — кричав він. — Гримало би ти по кишках! Чого хочеш?

— Отвори! — крикнув Бовдур не перестаючи гримати.

— Та не будеш ти тихо, прокльата почеревино! Таже як ја втворю, то певно, шчо не дармо!

— Отвори! Чуєш? — не переставав кричати Бов-дур і геннув кулаком в закілковану візітирку, так шчо вона пирсла аж до напруговної стіни.

— А ти злодіяко јакийсь! — лютивсьа капраль, поставив ліхтарню на підлогу і взявсьа розмикати колодку, пінъачись зо злости, бо Бовдур за весь тої

час не переставав гримати. Но скоро тільки капраль підхилив двері і схиливсь, щоб пошукати ліхтарні, Бовдур ростворив їх цілком і стиснутим п'ястуком шчо сили зацідив капралья межє очі, так шчо тої перевернувсь без пам'яті на сін'яній поміст, а лямпа випала з його рук, розбилася і згасла.

— Я ти, псе, казав — отвори! А ти не квапишсь! Ну, маєш! — приговорював Бовдур, держачи двері на роствір.

Гвалту! Ратујте! Розбіј! Гвалту! — зарипотів капраль. Надбігли поліціјани з ліхтарньами.

— А ти, прокльатиј Бовдуре, шчо робиш? — скричали вони, кидајучись до него.

— Мачку св'ічу отсему свинтухови! — відповів Бовдур спокіјно. — Нај сьа троха лінше квапить!

Поліціјани мов звірі верглись на Бовдура, но тої одним скоком сховавсь до казні. Гурма за ним з ліхтарньами. Но јак скоро давно видане св'ітло упало жовтим пластом на серед казні, всі поліціјани стали мов укопані і јојкнули мимо волі. На серед казні, підпливајучи кровју, лежав труп Андріја, а коло него нахилениј кльачав Бовдур і мочив руки в јего крові.

— Господи, а ту шчо таке?! — вирвалось всім з грудеј.

— То ја, то ја таке зробив, — говорив с тиха Бовдур. — Не вірите? Ось ніж, адіть, јего власниј!..

— І по шчо ж ти, нелюде, позбавив јего життя? запитав дід Панько. Але Бовдур не відповідав на те питанье, немов або не чув або не розумів јего. Він кльачів над труном і вдивльувавсь в јего бліде, шче ј по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуrom. Јего власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очеј шчез гниліј блеск св'іт'ячого порохна... Понурі, гнівні складини на чолі вирівнувались... Здава-

лось, немов на ново людський дух вступає в те тіло, шчо доси було мешканьєм якогось біса, якоїсь дикої, звірячої душі. І нараз сльози градом покотились з Бовдурових очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лица і важко-важко заривав.

— Братчику мій! Шчо ја зробив с тобою! За шчо ја тебе віку збавив? Сьвјата, јасна душечко, — прости міні, нелюдови! Шчо ја зробив, шчо ја зробив, господи, шчо ја зробив?...

Гіркi, пекучі сльози, шчо довго-довго давили серце Бовдура, плили тепер стругами і мішались з застилоју кровју вбитого. Огромний проступок, огромне горе зробило з Бовдуром то, чого не зробило лагідне, шчире слово — збудило в його груди опјать чоловіка, розбило круг серця ледову кригу, осаджену там довголітню недолеју та пониженьєм людської гідности... *Вану*

Хвиљу шче стојали арештанти і поліційани, мов причаровані, над тоју потрьасајучоју картиною і слухали Бовдурового голосінья. Но згоді схаменулись.

— Збираєсья, паничу! — сказали до него. — Тобі вже не ту місце. Час перенестись на нове помешканье. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очі і гнівно, болізно поглянув на них.

— Прокльатє на вас, посіпаки! — сказав він. Адить — і ту він приложив руку до зівајучої рани Андріја, передіљујучи јејі долонеју в поперек на дві половині, — адить, отсе моја половина, а отсе ваша половина! Се моја, а то ваша! Не біјтєсья, тутка ја спокутују за обі, але там је шче бог, справедливї, то він буде вмів розпізнати, котра моја половина, а котра ваша!...

Брязнули залізні пута і Бовдур давсья в них замкнути без супротивленья. А між тим арештанти

хрестились та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав в кутику, а Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі мов не своїм голосом обізвався :

— Quidnam domine? Diem supremum obiisti?

— Не чујучи на те питанье відповіді, він обернувся до Бовдура і показујучи на него рукоју, сказав:

— Pereat homo, crescat humanitas!

Но не можучи на лицах окружајучих досьлідити ні похвали ні догани своїј мудрости, він обернувся лицем до стіни і ляг спати.

Коломија, 17-- 20 червня 1880.

34.253

$\phi \frac{I}{H-121}$